

З(Укр)
Д, 12 П

Українська Соціалістична Радянська Республіка

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

1895—1920

ПАМ'ЯТИ
МИХАЙЛА
ДРАГОМАНОВА

ЗБІРНИК

ЕСЕУКРАИНСЬКЕ
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО.
Харків, 1920.

ПАМ'ЯТИ

МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

1895 ————— 1920

1
Михаїл

СБІРНИК

ВИДЛННЯ «ПОЮР»
ХАРКІВ 1920

ВІД РЕДАКЦІЇ

Не дивлячись на те, що 25-ті роковини з дня смерти Драгоманова прийшлися на часи здавалося б цілковитої переваги та переведення в життя ідеалів Драгоманова і нині, як і у попередні важкі часи нашої історії, ім'я Драгоманова не здобуло належної оцінки та пошанні широких кол українського суспільства.

Ні видань присвячених йому, ні лекцій, докладів, вечірів, віч його пам'яти — нічого не було зроблено, наче пам'ять одібрало у нашадків великого українця — соціялиста.

«Наше видавництво вважало своїм обов'язком вшанувати роковини «великого благовістителя Соціялістичної України і постановило видати його пам'яті „Збірника“. Але в ниніших важких і не сприяючих широкий видавничий роботі умовах збірник сей отримався над міру скромний, порівнюючи до імені Драгоманова. Цікавий і ніде ще не друкований матеріал для збірника обіцяний сестрою Драгоманова д. Оленою Пчілкою (фотографії Драгоманова, його листи до матері, спомини Олени Пчілки) через брак комунікації вчасно не був доставлений.

Головна ідея збірника — оповісти в приступній для широких кол укр. суспільства про життя, працю та значіння Драгоманова, а також дати взірці його творчості. За браком місця її останнє завдання прийшлося обмежити трьома статтями Драгоманова і то лише з двох галузей його творчості — етнографії („Байка Богдана Хмельницького“), де Драгоманів вважається першорядною європейською відомою величиною, та праць популярних („Віра і грімадські справи“, „Заздрібоги“) — річей,

ХАРЬКІВ.
Друкарня „ПОЮР“.

І-24238

яким рівних в нашій літературі немає. Публіцистика, наукова література, листування не знайшли в Збірниках місця не по волі Видавництва. Так само й що до зовнішнього вигляду Збірника, бо... „хотіти і змогти—дів річи ріжки”...

Ми зробили все, що могли зробити в тучасних умовах і циро радили б, як що „хочися зробив би більше од нас.

Головне завдання, наше — викликати зацікавлені широких кол' нашої народжуючої робітничеселянської інтелігенції велетнем українського ренесансу та його широ інтернаціоналістичними та соціалістичними ідеалами.

Коли цьогося осягнемо хоч в як мікрокопичній мірі будемо щасливі і нагороджені за всі ті труднощі та перешкоди, що прийшлося сувати зі шляху до видання цього Збірника.

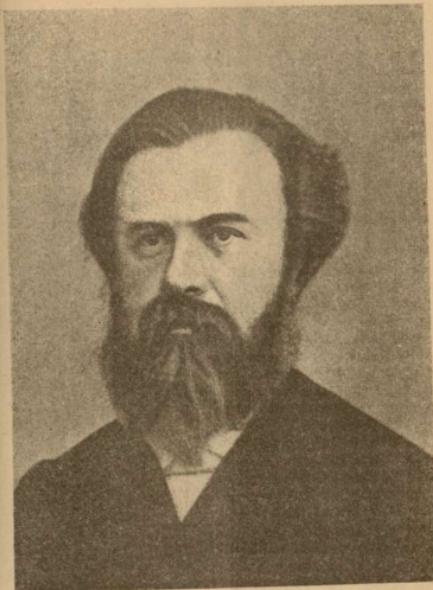
Редактор Укр. В-ва Пою
Як. Довбищенко.

ЯКІВ ДОВБИЩЕНКО.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

ЙОГО ЖИТТЯ, НАУКОВА, ПОЛІТИЧНА
ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ.

Червень, 1920 року.

Михайло Драгоманів.

(19.IX.1841—21.VI.1895).

I. Молоді літа Драгоманова:

Родився Михайло Петрович Драгоманів 6-го вересня 1841 р. в Гадячі на Полтавщині в ліберальний сім'ї дрібних дворян, що вийшли з української козацької старшини.

Батько Михайлів був ідеально розвиненою людиною, розвинув і в дітях своїх інтелектуальні інтереси та зародив у них гуманні ідеї.

Дакуючи впливові батька, Михайлів з малих літ був перевізаний гуманними думками, які далі були ще збільшені впливом учителя історії Полтавської гімназії, куди Драгоманів вступив, скінчнивши Гадяцьку початкову школу.

Цим гімназіальним вчителем був відомий потім європейський Стронін¹⁾, котрий хоча й походив з великоросів, але, народившись на Полтавщині і живучи тут, визнавав необхідним культурну працю вести на рідній сьому народові — українській мові.

Стронін, котрого з такою сімпатією малові в своїх спогадах Драгоманів²⁾, давав молодому хлопцю читати нові книжки, між іншими і заборонені книжки Герценя. Сtronін роздав Михайліві, на чураючись своєї української мови, вчити чукі мови, аби й на дали мати змогу читати та книжки, які на російській через цензуруні умови, не могли побачити світу. Взагалі Сtronін в великий мір впливав на молодого Драгоманів в демократичному напрямкові.

Драгоманів був у 5 класі гімназії, коли в Росії розпочався сильний рух проти кріпацтва. Рух цей викликав і у Драгоманівна зацікавлення визвольними ідеями. Твори Герценя, Марка Вовчка („Панська воля“); революційні вірші Шевченка („Сон“, „Кавказ“) та ін.—все збуджувало в юнакові демократичні та національні почуття, і у нього виникли великі сімпатії до українства, до рідної мови, до простого сільського народу, зрадженого панівством.

¹⁾ Працюючи у недільній школі, Сtronін написав популяризуючу брошюру по природознавству на українській мові, а також краєу за усі попередні українські „Абзбуки“, складену звуковим методом. За свою громадську діяльність та українську сімпатії, Сtronін у 1863 р. був висланний в Архангельсуну (ніби то за намір „отильання“ Малоросії від Rossії*), де і написав свої соціологічні дослідження.

²⁾ „Два учителі“. Спомини. Львів, 1902.

II. Відношення до рідної мови українського панства.

Пригадаємо, які то були часи, коли само зростав Драгоманів, яке відношення було тогодчасного суспільства до української справи, відношення українського панства хоча бі до української мови.

Панство того часу, часу кріпакства (та й потім!), дивилося з погодою на своїх менших братів „гречкосів“, на музиків халія та на іхню мужичку українську мову.

Відношення до рідної мови українського панства того часу „було по більшості погордець—каке Ів. Франко, І—як до чогось, нижчого, мало вартого уваги, як до говірки придатної хіба що для „малоросійських анекдотів“, до яких тодішні пани були не менш очік від сучасних „тоже малоросов“. Погордець відношення до рідної мови, як це не дивно, було навіть у „відродителі“ українського письменства: Кйтік, Котляревський Й. Ін, котрі так само дивилися на мову українську, як на „малоросійське нарбче“, а на російську мову, як на „общий язык“. Наприклад, Кйтік жалкував, „что не могут писать по ильинищему, очищенным слогом (себ то російською мовою). Я. Д., подобраними вираженіями, всегда буду сбиваться на свій тон малоросійський“. І чи не щасливому випадкові, ми повинні завдячувати, що побачила світ „Енеїда“ Котляревського, котрій—не трапся л. Падура,—можливо, ніколи не пустив у світ, як річ маловарту, босину „на очищеннім слогом“ та „неподобраними вираженіями“.

В своїй „Супліці до пана іздателя (видавця)“, Кйтік каже, що „як говоримо так і пишти треба“, очевидно, розуміючи тут мову українську, та на жаль сам Кйтік—Основ'яненко не заважає дотримувався цього, і писав найбліжчою російською мовою, що ж до українського панства, так воно мало коли Й говорило „по українському, мужичому“, хіба вінімково—каке Ів. Франко—панство послугувалось нею в веселих хвилях при чаїці в музейських товариствах для оповідання анекдотів, яких при дамах не говориться“.

„Хоча українська мова окружуюча маси людності сама тислаєсь до панських покоя та салонів, але звідтіль,—каке Франко,—витискали її московські паньки та французькі гувернери“.

У батьків Драгоманова також не могло бути і не було серйозного відношення до української справи, мінічного національного переследження, але всеж батьки Михайла ставилися

¹⁾ І. Франко: „Сусп.-політичні погляди М. Драгоманова“. Л. Н. В. 1906 г., т. II, ст. 226.

до української мови з більшою повагою, ніж то було зачічано. Добре освіченій (зван англійську й французьку мови) батько Михайла збирав українські народні пісні і намагався навіть писати по українському. Дома і батько і маті балзакали по українському. В тодішніх і школі і гімназії, не дивлячись на ріжкі заборони, українська мова теж лунала як проміж учнів, так і наставі та серед учителів українців.

Однак, таким чином, що до мови Драгоманів мав змогу змалку заховати її, але що до національних переконань—тут мусив сам дбати і в цьому Йому дуже допоміг згаданий вище учитель Стронік, що правдиво навчав Драгоманова—„чужого навчатися, свого не шуратися“.

III. Драгоманів у Київському університеті.

Р. 1859 Драгоманів, скінчнивши Полтавську гімназію, вступив на філологічний факультет Київського університету і з самого ж початку увійшов в український національний гурток студентів, котрий піклувався про розвиток української мови та літератури Й обстоював самостійність української нації супроти польської та великоросійської.

Тут Драгоманів з захопленним заходився був коло організації видання приступних народові книжок на українській мові, але в самому ж зародкові ці роботи була припинена заходами ворогів українського відродження, що представили на начальству це культурне діло, як польську інтригу. Виходило так, що начебто то почка підтримують український рух з ціллю допомогти цим успіхові польського повстання, що саме тоді (1863 рік) виникло.

Тоді ж Драгоманів разом з іншими студентами—українцями заходився коло властованих недільних шкіл для дорослих, де вчили переважно мову українську. Це були перші недільні школи на всю Росію. Але і тут урядові виникали „крамола“ і недільні школи було зачинено.

Та Драгоманів не міг лишитися байдужим і складати руки перед утисками та перешкодами, що царське правителівство ставило культурному поступові. У Київ була заснована так звана „Временная Педагогическая Школа“ для підготовки учителів сільських шкіл південно-західного краю, за українською мовою навчання в початку науки. Драгоманів разом з де-кількома студентами українцями та молодими учителями гімназій увійшов в склад лекторію цієї Школи, але й з відсі вінською було виключено, як Драгоманова, так і товаришів його яко ніглістів та „українських сепаратистів“.

Реакція, що почалася після подавлення польського повстання 1863 року, знищила усі шляхи та можливості для української національної, навіть чисто культурної праці, вже не кажучи за політичну.

Пригадаємо собі, що власне у цьому ж 1863 р. Міністр Внутрішніх Справ Валуєв начертав свої невимірущи сліда: «никакого особленого малоросійського, язика» не було, нет і бýtъ не можéтъ, та-що в цьому ж році Свят. Синод заборонив друкування українською мовою Євангелії та інших „духовних“ книг.

Р. 1864 Драгоманів боронив свою дисертацію „Імператор Тіберій“, а у слідуючому році був зачисленний в приват-доценти Київського університету і йому доручено було читання лекцій по всесвітній історії на правах штатного доцента.

Як доцент університету, Драгоманів визнавався великим вільним на молодь, яка сама тоді була зворушена соціальними питаннями. Засновувались гуртки з цілями студіювання своєї батьківщини, а ініціатором их, до певної міри, був Драгоманів, якій читали в них свої реферати.

В часи лекторства Драгоманова у Київському університеті, він значно поглибив свої національні погляди та став на цілком певній плях національного переконання.

Одним із головних стимулів до цього було ось що.

Виступаючи в часописах, Драгоманів в одній із своїх статей¹) подав сувору критичну оцінку читання для сельських шкіл, писаної російською мовою, назначаючи, що такі читанки та букварі слід писати на початках мовою українською і лише згодом переходити до мової складання.

А як раз видаючись цієї читанки був поочітель округи князь Ширинський-Шахматов, —запеклий обурисьтер та черносотенець, тож він ізвів та й написав міністрові донос на Драгоманіва, яко на крайнього українофіла-сепаратиста.

І от власне цей донос і штовхнув Драгоманів до серйознішого студіювання української справи. „Донос кн. Ширинського-Шахматова —якже Драгоманів,—прічиною прикував мене до українського напряму, бо я, по натуральній реакції, занісяв мене пильніше дослідом українських справ, спочатку педагогічною, потім і національною взагалі. Впрочім,—якже вій діл,—коло того часу почвали й інші ніти, що прічиною зміни до українського руху.“ Річ у тому, що у 1866 р. Драгоманів з кількома товаришами почали видавати збірники української народної словесності, „І от студіювання благато і прекрасної української народної словесності—якже Драгоманів,—а особливо политич-

¹) „О педагогическом значении малорусского языка“. „СПБ-Вѣд.“ 1866, № 93.

ніх пісень, які уявляють поетичну історію українського народу, розказаним ним самим, заставили мене кріпко полюбити той народ і пережити усіма силами душі усі подобні української справі у Росії і Австрії, а досліджування пісень про боротьбу українців з турками, поруч з такими ж самими піснями балканських народів змусило мене—якже Драгоманів—зумітись в так зване „східне питання“,—а все гуртом приводило мене до галки про потребу широкої постановки федерально-демократичного питання в усій Західній Європі“.

IV. Перша подорож Драгоманова за кордон.

У 1870 році Драгоманова було обрано на штатну дікторчу Кіївського університету, а разом було командировано вого за кордон для дальших студій.

Рр. 1871—1873 Драгоманів подорожує по Німеччині, Швейцарії, Італії, Австрії, роблячи скрізь потрійну йому наукові досліджені, слухаючи лекції визначних європейських вченых та цікавлючись—досліджуючи життя європейських держав, а най-більше життя галицьких українців.

У цій закордонній подорожі, Драгоманів вперше увійшов у зносини з Галичиною. Перебуваючи у Відні, він «познайомився з членами академічного т-ва „Січ“, в разом з котрими побачив, як мало в Галичині знать про російську Україну, про відносини до Росії, „не знають, а-ні порядки російських, а-ні історії чи географії чи то навіть літературу специально української“.

Драгоманів був перший, хто відкринув для Галичини справжню Україну та Росію, з її благою уже у ті часи демократично-радикальною літературою: Тургенев, Достоєвський, Герцен, Добролюбів, Черніщевський,—що у великій мірі спричинилося загальному оздоровленню клерикально-попіскої атмосфери тодішньої Галичини, „сіє—як казав Драгоманів—Авгієвої стайні, з якої треба було вивезти маси багна, що душиди усіх свіжі парості“.

Важаючи, що Галичина є тою частиною України де, дякуючи країнам політичним умовам, можна ширше вести культурну працю, Драгоманів звернув на Галичину особливу увагу, а через те, що Галичина, не зважаючи на своє більш ззадінє становине, ідейно більш відстала від Європи; ніж Росія—Драгоманів, виробив план: поширити в Галичині український напрямок через нову великоруську літературу, котра своїм світським і демо-кратичним характером підріве в Галичині клерикализм та блократизм і навіріше м boldjik до демосу, а «озаявляємо там український», то українська національна слідомъ думку на „Драгоманова мусила повстати там самою собою.

V. „Рутенщина“ та малоосвіченість укр. громадянства.

По мові Драгоманова—„плохий той українець, що не став радикалом, але також плохий і той радикал, що живучи на Україні, не став українцем“. І от Галицько-українське суспільство 70 рр. було з такого Драгоманівського погляду дуже „плохим“. Його репрезентували дві партії: москофільська або староруська і українофільська або народовська. „Річниця між обома партіями була та—каке В. Левинський в своїх „Нарисах українського робітничого руху в Галичині“,—що москофіли обстоювали одноплемінність українського народу з московським, а народовці його окремішністю. Перші мали потяг до Москви і її порядків та уживали в своїй пресі так званого „язичні“—мішанину української, московської, церковно-слов'янської та польської мов; другі тужили за Україною, котрої не знали, зітхали за козацькою бувальщиною, хозацькими мигомами то що, та вживали в своїх виданнях і пресі народну мову. Але „життєві інтереси одних і других оберталися довкола мови і обряду; одні зітхали до православ'я,—другі—до унії. Інтереси ж народні мас були для них „чужі“... „Власне обидві партії—як Драгоманів—були найперше австро-рутенські клерикальні барви і в літературі політиці. Тип так званого „рутенів“, що в бойливості і рабстві супротив властей власні тіни боявся,—панував тоді всечасно в публічному житті Галичини“.

От із цією, так званою, „рутенциною“ і рос почав Драгоманів боротьбу; перебуваючи в Галичині, він склав декларацію, підписану 45 кількох українців проти тогого рутенської політики, котра—або, як „старо-рутені“, підвергувала гегемонію німецької централістичної партії над усіма народами, а юдто славянськими, або, як галицькі федералісти, юдто приставати до магнатсько-клерикальних федерацій польських.

„Основою нашої політики—казала декларація,—можуть бути тільки: в культурі—ріціоналізм, у політці—федералізм, у соціальних справах—демократизм.

Пізніше, в 1885 р., Драгоманів це повторював в таких словах:

„Приціпі случайної всесвітньої цвітізації найбільш олівідні поступові: лібералізм в його найілюстрованіший формі—федералізм—в справах державних, демократизм в справах соціальних з його найтвердішою гарантією, асоціацією в справах економічних, рационалізм—в справах письменських, наукових, і уміlostях“¹⁾.

1) Листи до Ів. Франка, т. I, 83:4.

Нам зараз важко навіть уявити собі, чим було галицько-українське суспільство за часів початку політичної діяльності Драгоманова, яка це була „тъма Егінєтська“ ідейного життя і якою справі „ціллюю водою“, ос особливо для галицької молоді, був виступ Драгоманова на політичну арену: з його вищезгаденою формулою.

Перші статті Драгоманова („дописи“ з Київа „Українця“) почали з'являтися в студентській газеті „Друг“, яка з початку мала напрям „москофільський“ та згодом, під ідейним впливом Драгоманова, зробилася українською, разом з її головними співробітниками Ів. Франком та Мих. Павликом. А в недовігім часі, то вся галицька молодь, що у великому числі належала до москофілів, була вже українською.

У Відні та у Львові думки Драгоманова падали на добрий грунт. Особливо живо захоплювалася новими ідеями віденська студентська громада на чолі з Остацом Терлецьким.

Цей Терлецький у 1845 р. рос почав у Відні видавати, орігінально та перекладінні соціалістичні брошюри.

Щід Його псевдонімом В. Кісткін в рр. 1875—1876 вийшло три брошюри: „Парова машина“, „Про правду“ (переробка з рос. „Хітряя механіка“) та „Про бідність“. Четверта брошюра: „Правдине слово хлібороба до своїх земляків“ (Ф. Волковського) була сконфіскована, а Терлецького було притягнено до судової відповідальності. Це був перший український соціалістичний процес в Австрії.

Вплив Драгоманова на українсько-галицьке суспільство, на далішню еволюцію політичного життя Галичини, був наїзвичайний. „Коли українство в Галичині виросло нині в поважну політичну силу—каже Левинський в штowitzах вище „Нарисах робітничого руху“,—а се могло наступити лише з пробудженням мас народу, коли воно виглядає нині хоч трохи, европейсько, тут тут в першій мірі заслуга Драгоманова, що перший почав вчити Галичину політиці, що перший кинув в атмосферу бездумства „личі европейської демократії. Політика кождої демократії—се політика оперта на народних масах і отсю, а не іншій політиці вказував Драгоманів українському суспільству, в Галичині, і закликав усе живе серед цього суспільства, а найбільше молодь, будити маси народу“. Йому і, яко соціалістів і яко демократів, була осоружна політика поклонін, крутигства, попільсько-алвокатські екліптичні та „воскових наркетіїв“, коротко—усі ота „неполітична політика“, котру проводили в житті українські народовці і які власне через цю політику так само були чужі народним масам, як і москофіли. Драгоманів казав народовцям: „Вас поляки виперані з соймів, а москофіли з своїх інституцій,—так заміць того,

щоби туди перти компромісами та доносами; обертаєтесь до народу, —закладайте товариства, читальні, скликайте відчайто потім звітесь і в офіційних інституціях парламентських як сила, а не як лакеї і жебрахи, явите масою, а не одиницями¹⁾. Мусите робити таку неперестанну опозицію, казав Драгоманів, і 'при тому будити масу, щоб оперти на ній політику рішучу, прицільну замість політики рабського дуріння сьогодні Москала, завтра Лиха, з котрої дурини виходить тілько наші²⁾.

Але довгі роки прийшлося Драгоманову вести сю звавзути і 'безпощанну боротьбу з політичним обскурантизмом та середньом галицького народства, аби підготувати ґрунт для першої справжньої політичної організації „Української радикальної партії“³⁾, з котрої згодом повстала і партія української соціал-демократії.

Як ужеш році було сказано, Драгоманів дуже пригадувавши поширення в Галичині відомостей про демократичну Росію, про її літературу. Він широ радив українській молоді студіювати її літературу, оскільки вони були найкраще єдину посередині до пізнання європейської думки.

Між тим молоді українська, навіть з більше здатних за вченіх, не знала чужих⁴⁾ (європейських) мов і через те, мріючи бути вільною од "московської" цівілізації, справді не могла стати вищою од неї, набираючи мудрості з "Петрового вікна" (ще добре коли не з, Москви)⁵⁾.

Через те Драгоманів, закликавши галицьку молодь до вивчення російської мови та демократичної російської літератури разом з зах.-європейськими, радив молоді України Наддніпрянської вчити мови західно-європейські, щоби, таким чином, маючи безпосередньо ідеальні звязки із західно-європейською літературою, хоч на далі не пасті задніх російської культури.

Драгоманів вважав, що хто не чита на 2—3 європ., мовах і хто, не бував у Зах. Європі, той не може бути самостійним громадським дівчем.⁶⁾

Вчиться інших мов, відірати знання світової культури на думку Драгоманова треба для того, щоби потім усі ті знання відлати рідному народові, відлати „без утайки“.

„Письменний українець“ —каже Драгоманів в своїй „Громаді“, —злодійський працє для кого угодно, тільки не для своєї України, її селянства. Але коли вони (українці) не хотять, щоб де далі все більше Україна і її селянствотратили свої

сили, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, що вийшов з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожен слово сказане не по українському —єсть видаток з української скарбниці, видаток, котрий при теперешніх порядах не звернеться до неї ні звідки⁷⁾.

VI. Старі українофіли та Драгоманів.

Здавалося б, як можна було брати під сумнів Драгоманівський український патріотизм, його ширість національного почуття. Але се було так. Призначення Драгоманова великого значення для культурного збудження України до російської культурної думки, поширення відомостей про „святое земляне“ москалів, що, впрочим, не заважало сим „москаль-робам“ любесенко лякати сіл московської мови чи то в своему приватному листуванні, чи то в літературі.

Шо до афіонованої українофілами любові до свого народу, якої вони не бачили в діяльності Драгоманова, то з цього приводу Драгоманів так писав в листі до Ом. Огіновського.

Ми не говоримо в своїх політичних програмах про „люблов“, бо політична програма не лірична поезія, а також бо „люблов“ показується ліпше всього ділом, а не словом. Але коли ви не бачили в нашій (радикальній) праці, —яка вже не є вона—любові до України, то лише з крайньої тенденційності. Нагадую вам хоча би свою біографію не ради самооборони, але для виснаження навіть особистого стану нашої групи. В молоді годі я мав становисько професора в російському університеті, по спеціальності досить далекій от України, щож мене спонукало книгуті та для студій про Україну, для публіцистики в охорону її національних прав інтересів, почати писати по українському, знаючи наперед, що тим я зменшую собі публіку і т. п. В такому ж стані і всі мої товарини —українські радикали. Чим же ми менше любимо батьківщину, інш українофіли, а навіть ті, котрі носяться зі своїм українофільством, а, наприклад, по українському пишуть менше нас, або й зовсім не пишуть, а свої праці друкують по московському. Наша головна одміна от

1) Листи до Ів. Франка, т. II, ст. 25.

2) Листи до І. Ф., т. II, 188.

3) Листи до Ів. Франка, т. II, ст. 35.

4) Там же, ст. 36.

5) „Нарис укр. соц. програми“ (Переднє слово до „Громади“) К. 917. „Серп і Молот“ ст. 63.

націоналістів-українофілів у тому, що ми ставили над національними почуттіми інтересами крітеріум вселоджкої науки і таких же інтересів, так у суму ми йдемо по слідам це Апостола Павла, коли не згадувати вже про філософів від Сократа,—та в тому, що ми не признаємо обов'язкових національних думок, ідеалів, святощів і т. п., так се ж лише право „вільного досліду“, на котрому стоїть уся новітня культура, по крайній мірі од Декарта“.

VII. Урядові переслідування українського руху. Еміграція Драгоманова.

В той час як українофіли обвинувачували Драгоманова у відсутності в нього любові до України та обурювались на нього за „москофільство“, пішли напасти на Драгоманова і з другого табору: зі сторони київських реакційників з Михаїлом Юзефовичем на чолі, але все не за москофільство, а за український сепаратизм. Ще з року 1874 вони повели енергійну „компанію“ проти Підіенні-Західного Географічного Т-ва, діяльнім членом якого був Драгоманів. Се-таки реакціонери почали обзвінити „українським кагалом“, котрій, під пропором науки ніби-то проводить політичний сепаратизм. „Сепаратизм“ сей полягав в тому, що на підставі етнографічного матеріалу зібраниго експедицією Чубинського, були зроблені висновки про більшу окреміність українського типу від великоросів та меншу залежність української народової культури від московської, ніж с звичайно було говорено серед „общеросов“.

Найсильніші нападки реакціонерів припали на тоді, як у Київі відбувся археологічний з'їзд, на котрому український гурток грав видну роль, а Драгоманів буд одним з референтів з'їзду, Драгоманів читав реферат: „Песни и сказания о кровомсмешении“, опубліковану потім аж через 17 літ у Софії. Ледве розійшлися з Київа члени з'їзду, як на Драгоманова посыпались доноси, що він і соціаліст (тоді саме відбувалися величезні арешти соціаліст-народовольців), і революціонер, і сепаратист, і Бакунінсько-польсько-революційний агент, і т. нн.

В наслідок того всього, у травні 1875 р. Київський по-печитель казав Драгоманову, згідно наказу самого царя, подіться відставку з київського університету і з заборонюю приймати Драгоманова до підіенніх українських університетів (Харківського та Одеського). Бо, бачте, Драгоманів ніби-то в закордонніх виданнях проповідує „отделеніє Малоросії“ от Росії і присоединеніє єя к Польщі“, в той час, як з польського табору Драгоманова обзвивали „московським агентом“...

А позаяк Драгоманів добровільно кидати посади не скотив, так його було увільнено з університету по знаменитому „3-му пункту“.

Разом з тим, з царевого наказу, було засновано комісію, що складалася—з міністра народної освіти, міністра внутрішніх справ, шефа жандармів та тайного сонітника Мих. Юзефовича (українського ренегата) для розслідування українського руху та характеру і значення українського письменства, а також—винаходження засобів боротьби з тим усім.

Вже самий склад комісії вказував, що від неї нічого іншого, як нових репресій проти українського руху не можна сподіватися; тож—на думку Драгоманова треба було якось рятувати справу і братися за єдиний на ті часи можливий в цій справі спосіб боротьби—утворити вільне слово за кордоном.

Передчуття, що до результатів праці комісії цілком справдилось: наслідком її „роботи“ був славнозвісний „закон Юзефовича“, який тут приподібно дослівно:

1. Не допускати ввозу в пределы Россіи без особого разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии.

2. Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь:
а) исторических документов и памятников.
б) произведения изящной словесности.

Но з тем, що при печатанні исторических памятників безусловно удержувалася правописание подлинників, в прописуваних же ізящній словесності не було допускаємо викання отступлень від общеімовітого русского правописання, і чтобы разрешение на печатание произведений малорус. словесности давалось не иначе, как по разрешению в главном управлении по делам печати, — и

3. Воспретить различные сценические представления и чтения на малороссийском наречии, а равно и печатания на таком же текстах к музикальным нотам“.

Крім того на підставі висновків, зроблених „комісією 1876 р.“ Чубинському та Драгоманову було заборонено жити в столицях та українських губерніях, а також закритий був Київський Відділ Географічного т-ва, що саме перед тим за свою діяльність одержав був 2 срібних медалі та царську подяку.

Знаючи напевно, чим скінчиться похід уряду против української справи, Драгоманів не став чекати наслідків „роботи“ комісії і в початку 1876 року виїхав за кордон.

Намір Драгоманова покинути межі Россії та заснувати вільну українську трибуну за кордоном, був гаряче підтриманий Київською „Громадою“, членом якої був Драгоманів.

VIII. Київська Громада.

Але кілько слів про цю „Громаду“.

Київська „Громада“ заклалася в початку 60-х рр. як студенський гурток і за часу від'їзду Драгоманова за кордон вже складалася з людей більш менш літніх, вчителів гімназій та професорів, через що і звалася „Старою Громадою“ в одній від нових студенських „Громад“.

Оскільки складається в половині 70-х рр.: проф. В. Б. Антонович, Антепович, В. Л. Беренгарт, Білій, Ф. Винниченко, В. Н. Вовк-Карачевський, К. К. Вовк, А. А. Волькенштейн, П. Р. Житенецький, І. А. Житенецький, проф. Н. І. Зібер, професор А. Ф. Кистяківський, Н. В. Ковалевський, А. Я. Конинський, П. А. Косач, О. П. Косач (сестра Драгоманова—Олена Пчілка), І. С. Левицький, П. І. Л. Г. І. Лінністрава, А. І. Лоначенський-Петруніка, А. Михальчук, В. П. Науменко, Ф. Т. Панченко, С. А. Подолінський, В. А. Рубинштейн, І. Я. Рудченко, О. О. Русов, Ф. Р. Рильський, П. М. Старницький, Е. К. Трегубов, Н. І. Троцький, Н. Я. Файніцький, Ю. Ю. Цвітковський, П. П. Чубинський, Шершавинський, Я. Н. Шульгин, проф. Ф. Г. Міщенко та проф. І. В. Лучицький.

Подібно до Київської „Громади“ виникли Громади і в інших культурних центрах України—в Одесі і Харкові.

Кожна така, так би мовили, центральна „ромада“ мала своїх членів і на провінції, бо від'їздаючи з університетського міста в мінінський культурний центр, „ромадам“ свого звязку з „Громадою“ не рівня, а відшукував або „ромадян“ інших „Громад“, або співчуючих українській справі інтелігентів і тоді утворювалася нова „Громада“.

Діяючи своїй поширеності та міній внутрішній спайливій звязку між ними, „Громади“ увійшли із себе досить поважну силу. У всікому разі, їх інтелектуальна сила безперечна, бо вони вібрали в себе цвіт інтелігенції, України. Зокрема що до Київської „Громади“, членом якої був Драгоманів від року 1863, так по своему політичному радикализму та складу членів вона зазмінила найвизначніше місце серед інших „Громад“.

Отже, від'їздаючи за кордон, Драгоманів не був одноким, а має за собою певні громадські сили.

IX. Діяльність Драгоманова в емigraciї.

Спочатку Драгоманів оселився був у Відні, де почав приготування видання української збірки „Громада“. Але утисні, що почалися в той час з боку австрійського уряду, примусили його виїхати до Женеви, сюгого осередку російської емigraciї.

того часу. „Від тепер, себто від кінця р. 1876—каже Франко,— Женева зробилася центром коли не українського руху, то української думки на протязі цілих 20 літ“. Тут на вільний швейцарський землі, заснували друкарню, з 1876 р.—в цю „групу ніч“ на Україні, коли указ про заборону викликав серед українців страшений переполох,—Драгоманів виступає обертю з вільним українським словом.

Поклавши за головну ціль свого побуту за кордоном—помагати організації на українських землях Австрої та Росії політичних гуртків, котрі взялися би за культурне, політичне та соціальне визволення народу, Драгоманів йшов до цієї цілі двома шляхами: 1) через літературну пропаганду захищеної європейських поступових і соціалістичних думок і 2) через свої особисті знання з видатними представниками сучасної української молоді.

На думку Драгоманова, як це він зазначає в своїй автобіографії,—треба було в Австрої взятися за організацію соціалістичної партії з українських робітників і селян в спільні з поліками і жидами, а в Росії перш усного добиватися політичної волі.

Для ширення соціалістичних ідей починає Драгоманів видавати українські соціалістичні брошюри; у році 1876 Драгоманів випускає першу брошюру Сергія Подолінського „Про багатство та бідність“, в sledуючому році його же—„Про хліборобство“, а в 1878 році Драгоманів закладає поважний соціалістичний неперіодичний журнал „Громада“, який і видає до 1883.

Крім того, Драгоманів писав інформаційні статті про Україну на мовах французькій, італійській, англійській, німецькій, допоміг Ел. Реклю у його „Загальній Географії“ написати розділ про Україну, ширину українські книжки проміж учених та по бібліотеках Європи та Америки, а у 1878 році спеціально для літературного конгресу, що відбувся у тім році під час всесвітньої виставки у Паризі,—Драгоманів склав брошюру на французькій мові, з якої члені конгресу мали дізнатися про історію та літературу українську: в цій брошюрі Драгоманів звертається до конгресу, аби той знайдовий способ в обороні становища української літератури.

X. Громадська реакція 80-х рр.

У другій половині 80-х рр. минулого століття і до нашої України разом з усією Росією прийшла, як то кажуть, натуральна реакція: „спершу—каже Драгоманів—хотіли во імя народу робити революцію, тоб та політичну роботу без науки,

без культури¹), а тепер хотіть робити то наукову, то народницьку культуру без політики. Атм часом,—каже Драгоманів,—культура як несторона еволюції людських громад до поступуносить у собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, і мирну, так і революційну, і всіку таку працю, що год разірати одну од другої".

В українських гуртках повстала свідома реакція усикій політичний постановові української справи і бажання показувати ї тільки я діло культурне.

Українофили—"культурники" хотіли працювати для української культури не тільки бокуточками від усикої "політики", але сторонилися й від новоєвропейської культури, локалюючи з другого боку концепції притягнути на свій бік духовенство православної церкви. Ельшо того, вони пішли на шлях "примирення українства з правителством", як се Драгоманову писав Костомаров: "Вашіх планів— себ та вищезгаданих планів літературно-політичної праці Драгоманова,— о печатанії загранниць з цією служити. Малоросія, як я разільлю, Публікік малоросійської нѣт, а есть народ, которому нужны элементарные книги, а не публіцистика. Такая литература нужна, которая возможна только при полном согласіи с властью, а не при какой бы то ни было оппозиції". (Лист Костомарова до Драгоманова 1 січня 1877 р.).

Костомарів в газеті "Новое Время", містить статтю "Поліаки мінторвізм", де з заміри прымірятити правителство з українським рухом виступає проти поляків як і еманіспічних змагань, ставниши на труну московської державної ідеї. З Костомарівін пішов Антонович, Житецький і майже всі тодішні українофи. Мордовцов писав згодом в одній петербурзькій газеті, що український рух не має політичних цілей, а тільки просвітні й моральні. А Житецький подав навіть записку тодішньому міністрові внутрішніх справ Лорис—Мелікову про українофільство, доказуючи корисність цього руху для російського уряду, бо він, се рух, відводить молодіж від соціалізму й політики.

А поряд з цим апоплітизмом в українофільських колах повсталі, як не сепаратистичні тенденції, котрі—каже Драгоманів—вимагають певної сміливості,—то націоналістично-партикулярістичний антиагонізм проти усого великоруського, в тім числі й проти російського радикализму; з'явилася свого роду австро-полоно-ірландська політика, котра в справі національного визволення апелювала не до народних мас, а до царів, диплом-

¹) "Російські революціонери того часу покладали свої надії що до соціалізму революція на головних темпах російських селян". (Автобіографічні замітки).

матів та "Бісмарків". В літі до Окуневського (12. XI. 1883) Драгоманів називає свою теорію надії на Бісмарка, теорію заміни внутрішньої органічної праці надії на сучинку великих держав "Полтавсько-Харківською теорією походливої Пильчикова і чигоценко не роблячих з 1863 р. Харківських українофілів сепаратистів".

Драгоманів рішуче виступає проти сих течій в українстві, доказуючи фантастичність, неширість та реакційність заходів "примирення" українства з правителством, доказуючи повну абсурдність погляду, буцім то культуру можна відділити від політики, буди то можна робити культуру без політики, з ласки уряду.

XIV. Зрада старих українофілів.

Різко політичний напрям закордонної діяльності Драгоманів та його найближчих товаришів звернув на себе увагу російського уряду і воно вжило відповідні заходи для її припинення, або хоч гальмування цієї діяльності. Між іншими заходами уряд ужив такого:

Уряд дізився, що журнал "Громада" має допомогу від Сергія Подолінського²), а позаяк цей останній ізрасієвід батьків, що живуть в Росії, то уряд заборонив батькам Сергія вислати йому гроши за кордон. Сергій Подолінський вів у бідності і збожеволів, перестала виходити й "Громада", не маючи грившової допомоги Подолінського.

А тут розпочалася лята нагінка і в Галичині на прихильників Драгоманова, як на людей нових змагань. Переслідування "таке самісніке,—каже Павлик,— як було колись з боку поганя на перших християн. Досить було призватися, що перепи-сувся з Драгоманівим і що мався соціалістичні переконання, аби бутинінім і покараним".

Так, на підставі відібраних у зарепрівованого (по дорозі з Женеви до Львова) польського соціаліста Котуринського, літів Драгоманова, відбулися труси й арешти по всій Галичині у осіб згадуваних у тих листах; в тому числі заарештовано було Павліка і Франка. Ще трохи далі—і відбувся перший український соціалістичний процес в Галичині, де головним доказовим матеріалом проти підсудних були листи Драгоманова, а зличним—соціалістичні переконання та недозволені зносини з Драгомановим. Труси, арешти, процес і засуд (до 3 місяців вязниці) кинули—каже Левинський—правдивий пострас на вязниці!

²) Автор двох пізніх книжок: "Життя в здоровій люді на Україні" та "Ремесла в хабарниках на Україні" та кількох наукових праць, друкованих по німецькі та по французькі.

галицьке суспільство і воно виникло з проміж себе засуджених. „Найгірше нас боліло те—каке Франко,—що вся українська суспільність, за винком купки молодіжі, уникала нас як зачумленних”¹).

Теж саме ми бачимо й на російській Україні. Сміливими виступами—політичними, науковими та її особистими—Драгоманів наводив переполох на українських націоналістів що до своєї еміграції, так що благати з них були дуже раді тому, що наречті, він вінів з Київ та не буде іх, сих „ширих українців” компромітувати в очах начальства. Коли ж правительство почало свої репресійні заходи проти „Громади” та „Вольного Слова”—то серед чим раз більшого переполоху—каке Павлик—у російських українців навіть не лиш ідеал змагання до політичної волі України, але й розуміння ваги всякої поступової праці за кордоном для України”. Так що в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть ті з російських українців, що до того підібрали його право за кордоном, себ та Київську „Громаду”. В листі (писані, розуміється, по російській, як і годиться добрим „українським патріотам”), Київську „Громаду”, які колись майже всінували Драгоманова взялися за її видання за кордоном, забезпечивши йому підмогу і матеріальну, і моральну, тепер відмовили матеріальній підмогі для видань Драгоманова („а морально власне ніколи не давала”—каке Драгоманів), заявивши, що діяльність його за кордоном не лише „безполезна”, але й „вредна” для України. І радиша йому покинути вільне політичне слово за кордоном та писати в російських піцензурних журналах.

XIII. Друзі Драгоманова.

І може не в силі був би Драгоманів пережити сю важку добу, коли б не підперідка біжучого кола неблагатьох друзів, котрі засталися вірними тим думкам, які становили головну суть українського руху 40—70 р., та не галицькі радикали. В числі сих неузгодливих дружів Драгоманова, крім згаданого вище Подільського—була дружина Драгоманова Людмила Михайлівна (померла 16 в 1918 р.), Ів. Франко (1856—1916), Михайло Павлик (1853—1916) та Микола Ковалевський (1841—1897).

Коли „Стара Громада“ порвала з Драгомановим, Ковалевські вийшли з неї, що би мати розвязані руки при організації підперідки Драгоманову. В останні 10 літ життя Драгоманова, коли київська та ін. „Громади“ відмовилися від політичної

¹) В. Лєнинський—Нариси укр. робітн. руху в Галичині. К. „Дзвін“. 1914.

діяльності та обмежилися роботою виключно культурною, Ковалевський був майже єдиним організатором моральної та матеріальної допомоги Драгоманову. Він об'єднував окремих членів старих „Громад“, що залишили ще вірними ідеям Драгоманова та вів найбенгійішшу пропаганду та агітацію цих ідей, виникуючи нових прихильників, іздача для цього по всій Україні. Заходами і на кошти зібрани Ковалевським була видана праця Драгоманова „Вольний Союз—Вільна Слівка“. Ковалевський зібрав кошти на видання такої жалівної книги як „Історія української літератури в звязку з історією культури“, яку розпочав був Драгоманів, але через ріжні перешкоди не міг скінчити.

Мусимо тут згадати ї ще за одного друга та вірного помічника Драгоманова—за Антона Михайлова Люхомського (1853—1918), відомого в закордонних емігрантських колах під кличкою „Кузьма“.

Емігрований до Женеви, „Кузьма“ став за складача в друкарні „Громади“ і тут за друкарським станком майже весь свій вік пропів, допомагаючи Драгоманову в його великій роботі. Кожний разок дорогочінних женевських видань Драгоманова—діло рук цього непомітного робітника на користь далекої батьківщини.

Яких умовах доводилося Кузьмі працювати в Женеві, відно хоча б з самого уривку листа Драгоманова до Киян¹): „Ось тепер його (стереотипне видання „Кобзара“) стан: позаяк у мене з Кузьмою грошей немає, і щоб дінати діло скоро, то ми поки докінчимо основу, себ то стереотипи. Виробляються вони чуденським способом: Кузьма найнявся в одну друкарню виробляти бліти на залізо конку, за що йому дають франкі 3 в день. Живе він в нашій друкарні, в котрій тепер, нема роботи, хоч там не здорово спати серед свинця. Кузьма виліває форми і стереотипи у одного маленького майстра, котрий йому робить дешевине, як своєму брату-пролетареві“.

XIV. „Народ“ і його революційний вплив.

У 1889 р., під час всесвітньої виставки в Парижі, Драгоманів одержав від одного української кошти на видання українського радикального журналу, який і розпочав був видавати у січні 1890 р. під назвою „Народ“²).

¹) Листи до Ів. Франка, т. II, ст. 66—7.

²) Як кошт на дальше видання „Народу“, так і літературний матеріал з України надавав Ковалевський, що саме в цей час розвинув післяміську агітаційну діяльність. „Народ“ виходив на протязі 6 років: 1890—1895.

„Народ” спочатку виходив під редакцією Франка та Павлика, а згодом самого Павлика. Але лідісним проводірем та головним співробітником „Народу” був Драгоманів.

Крім окремих статей та заміток, яких іноді було по декількох в номері, Драгоманів помістив в „Народ” дві серії статей під заголовком: „Чудацькі думки про українську національну справу” та „Листи на Наддніпрянську Україну”.

В „Народі” Драгоманів писав в справі політичний не лише однієї України, а й цілої Росії, що на ті часи не мала свого – революційного, ні демократичного органу за кордоном¹⁾.

Дякуючи „Народові” та статтям Драгоманіва, в ньому, Україна, був момент, навіть впершина в Бельгіосію, –каже Кистківський²⁾. Українська молодь циро взялася за ширення „Народу”, що контрабандою переправляється з Галичини і ця агітація „Народа” приготувала той грунт, на якому так швидко зросли потім соціал-демократичні ідеї в початку дев'яностох років минулого століття. Оскільки цей с. д., рух розвилися паралельно агітації „Народу” видно з того, що перший переклад „Ерфуртського програми” на рос. мову був зроблений і видрукований у 1894 році в Коломні (Галичина) в друкарні, де друкувався „Народ”.

XV. Кінець життя („Хочеться жити і працювати”).

Року 1889 Драгоманів було запрошено на посаду професора університету в болгарській столиці Софії, і в осені цього ж року він переїхав туди жити. „Мені не можна буде інакше зробити як не поїсти їсти, каке Драгоманів³⁾”, бо коли з одногу боку болгаре проходили послужити йм, а свої находимою роботу школдивою ім і навіть з практикою археолого-етнографічними таке витворювали, що не можна інакше витокувати, як нехітко до космополітичного методу, школдивого для іх націоналістичної школи”.

Вже живучи в Софії, Драгоманів написав „Рай і Поступ”⁴⁾. Старі хартиї вільності” (ман написати про Англійські, Нідерландські, Американські, Угорські, Швейцарські, але встиг написати лише про Англію), „Чудацькі Думки про укр. нац. справу”, „Листи на Наддніпрянську Україну” й ін., фактично керував журналом „Народ” і в той же час перевбував в інтензивних стосунках (листування) з українськими політичними діячами. В Софії Драгоманів читає лекції спочатку на російській

¹⁾ За винятком „Прогресу”, що виходив у 1891 р. в Нью-Йоркові і обслуговував емігрантські колонії.

²⁾ М. Драгоманів: „Пол. соч.”, т. I, XXXVII.

³⁾ Листи до І. Ф., т. II, 164.

мові, а коли навчився болгарської, то на ній. Перебуваючи в Софійському університеті, Драгоманів здобув надзвичайні симпатії як професорів, так і студентів: „ледве чи який генерал користувався такою увагою своїх солдатів, якою користувався Драгоманів від своїх слухачів”, – говорить в своїх спогадах його слухач студент Ценов.

Болгарський уряд запросив Драгоманова на три роки, але у році 1891, через вимогу російського уряду, ледве не вислано було Драгоманова з Болгарії і лише загальне обурення болгарського громадства примусило уряд відхилення вимоги Росії і Драгоманова було запрошуено ще на три роки.

Драгоманову в болгарській столиці наче трохи покращало, як з матеріального боку, та почасти і з морального, бо мав задоволення з любою праці – вчительства, спроможності працювати над матеріалами славянського народнього світогляду та над словесистою.

Але на жаль запізно прийшло визволення: лихий стан здоров’я, розхитаного в еміграційному житті серед надзвичайної праці й болю за незалізені ідеали, – все гіршав та гіршав. В листі от 9 березня 1891 р. Драгоманів писє Павликові: „не одіслати ні „Чудацьких Думок”, ні листа цього, бо „Чудацькі Думки” треба перечитати і лешо поправити, а на пе немає сили. Ревматизм, невралгія і серебрій, так мене ослабили, що ледве хожу, та є ще більше лежу, повернувшись з лекції”.

Такий то був фізичний стан Драгоманова при якому доводилось йому працювати в останні роки свого життя.

В другому листі до Павлика від 22 грудня 1891 р. Драгоманів пише: „Голубе мій! Ваш лист лежав два дні не відповіді, бо треба було ждати початку вакації різдвяних: нерви мої не виносять зразу із лекцій і спав, котрі нас обок інтересують...” І кінчає цього листа словами: „хочеться жити і працювати”.

Та нееблагана смерть не забарилась і 8 червня 1895 р. Драгоманіва не стало.

Поховано Драгоманова в болгарській столиці Софії.

„Не стало того, хто завоював нашому народові місце в сім'ї цивілізованих націй і там його достойно презентував (Павлик – „Народ“). Не стало основоположника раціоналізму та соціализму на Україні, славного проводиля прогресу”⁵⁾.

Багато сердечних сліз викликала смерть Драгоманова і то не тільки серед національно-слів'яних радикалів-українців – демократичні кола інших націй: болгаре, чехи, поляки, росіяни.

⁵⁾ М. Павлик: М. П. Драгоманів, його ювілей, смерть, автобіографія. Львів. 1896.

сіяннє—висловлювали гаряче співчуття Україні з приводу цієї тяжкої втрати.

XVI. Сучасники про Драгоманова.

Часто трапляється, що смерть якогось діяча викликає враження великих переполохів. Напанісують сучасники хвалебних некрологів, зроблюють оцінку діяльності небіжчика часом несозорімну справжній цінності його праці, але пройде якнайменший час і з історічного, так більшовити, перспективи розхвальні діяч вже здається зовсім не тим, за кого ще недавно його вважали.

Смерть Драгоманова не викликала ні одної такої незалежної перебільшеності похвал оцінки, которую і тепер, через 25 літ від тоді як вона була зроблена, не можна було усомнити, і тоб не повторити з натиском.

Од що, сразу по смерті Драгоманова, писали до редакції „Народу“ чернігівські радикали: „Ви любите Україну розумною, освічену науковою, любовию. Ми шануємо його як борця за політичну волю України, як українського радикала, що підіняв політичне питання, доказуючи, що без політичної волі неможлива майже ніяка культурна робота. Ми відчінили йому як вчителью, що помогав нам розбратися в сучасних питаннях і вийти із теремів узького націоналізму на широку дорогу світової думки і зістискатися українськими, відчіни йому як критику, як борцю проти обскурантизму й реакції ускінних темних сил своїх і чужих. Ви ішов в світлі европейської науки і був дійсним передовим українцем, за котрим пішло і піде все молоде, живе, чесне, освічене. Не можемо не пошанувати посінника як людину, у котрої слово не розходилося з ділом.“

Не задовго до смерті Драгоманова, у Львові відбулося урочисте віче присвячене тридцятирічному ювілею громадської праці Драгоманова. На це віче з'їхалося багато представників як з Галичини, так і з по за її меж. Було також надіслано багато привітань від революційних, демократичних, просвітницьких організацій та окремих особ і не українських. I в усіх цих привітаннях із Галичини, як і з Франції, Англії, Швейцарії, Італії, Росії, Болгарії підхлопівався, що Драгоманів є великий, європейською освіченою українським демократично-революціонером, справжнім інтернаціоналістом, що збудив Україну і вивів її на широкий світовий простір та поставив українську націю як рівноправного члена в світову сім'ю народів—націй.

На цьому ювілейному вічу Франко сказав: „Тому, хто зім'ює силити у теплій хаті, при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, не легко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та гуревильницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом“...

На Україні панувала темна глупа ніч і нікому було Україні поради дати.

I от в такій прокламованій добу та негоду, в глупу ніч не лише на Україні, а і для цілої Росії, Драгоманів кидає теплу затишну хату іде в бій. Йде ратувати рідний край, без усвіткої надії допомогу та відчіність прийдешніх поколінь.

I тридцять літ треба було безуспішно від українського народу, від українського селянства.

На тому ж ювілейному вічу, селянин Стефан Новаківський сказав:

„Батьку рідній, просвітителю наш! Ти, що свою долю, своє життя, свое здоров'я посвятили для темного робочого люду, щоб його просвітити світлом правдивої науки—прізвій подику за трипільською працю від нас, руським хлопів, зібраних з цілої Галичини на руськім вічу у Львові. За правду, за волю, которую Ти Голосини, будьмо стояти до загину. Житимо тобі ще дового життя, щоб міг със Твоєю мудростю радою просвітити, помагати нам дійти до скіннення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведення правдивого lawu на світі“.

XVII. Драгоманів, яко людина.

Понану сучасників викликали до себе не тільки його дія, не тільки „Драгоманів“, яко абстрактне привіще, а й сама особа його, „яка варта всякої понані, на рівні з особою Шевченка, коли не більше,—каже Павлик!“ Bo той „антіхрист“, що півчию свою критикою всіх і всі, що пік і найближчих своїх приятелів нераз до сліз за найменший відхилені від діла та принципів,—той „антіхрист“ був незвичайній ніжною любічною людською істотою. Він шанував людську істоту і в собі і в інших, наяві у ворогах, і через Я його особу, хоч не любили, але шанували, наяві вороги, знаючи, що й особисте його життя чисте мов слоза.

Особисто знайомий з Драгомановим, проф. Овсяніко-Куликівський¹) так характеризує Драгоманова, як людину:

¹⁾ М. Павлик: „М. П. Драгоманів, його ювілей...“ Львів, 1856.

²⁾ „Наше Миуле“ 1918 ки II: Д. Овс.-Куликівський: „М. П. Драгоманов“.

Це була натура ясна, —як що можна так висловитися, —прозора. Розумова і моральна основа його особи виявилася міромоволі, виразно, просто, —я сказав би: навіть наївно. Глибока цирість та чесність душі були в нього рисами, що били у віні. Ні в чим він не таївся і не кривися (політичні таємниці! І секрети, певна річ, виключаються), —його слова та вчинки, все життя його були точним відбитком його душі».

В передмові до другого тому листування Драгоманова з Ів. Франком (Львів, 1908) Ів. Франко каже про Драгоманова:

«Тепер я розумію ясно, як мало ми, яго ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднести на тисячу знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускалася ніконі. Він був для нас правдивим учителем, і вплив безкорисно не жалував праці, писані і упімені навіть докорів, щоб наводити нас, лінівих, малоосвічених, виростлих у рабських традиціях нашого глухого кута, на краї, якіні сліхики європейської цівиції! Можна скласти, він за вух тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла якесь користь для загального і нашого народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова.

Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна живість і ясність їх зрозуміння їде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом ворожденим, а не по-диктівським ніктою доукріплення, і з неменшою супільністю і гармонією його вдачі, сконцентрованої на високій ідеальній основі. Вічно занятий величним питаннями піднесенням рідного народу він ніколи не спускає з ока органичного зв'язку нашої історії з іншими. Він уважає своє життя виключно службою високому ідеалові розвою і поступу, і се давало йому силу в рівновагу духа у всіх тяжких досвідах його життя. До останньої хвилі, зломаний тижжкою недугою, він не тратить молодечого запалу до праці ані сповірілого, широго гумору. Скептик до дна душі він уміє розпізнати віру в ідеал і почути сівітість та громадських обов'язків у душах найтищіших людей. Він був немов сотворений із духовного профільника великої нації і хоча доли позавидувала йому, та все таки він зробився і буде довго ще сумілінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажним правдивим компасом для прийдешніх поколінь, як ім жити і як працювати».

XVIII. Драгоманів «не модний».

Безперечно, май Драгоманів і ворогів і то не мало, та по сту свого бойового темпераменту і не міг їх не мати...

Він у свій час непопулярним, або, як то він казав —«не модним»,¹⁾ та не зважав на це, кажучи словами Ренанівського афоризму: «Для того, щоби мати слухність у будничині, треба в певні хвилі вміти зважитися стати не модним». Драгоманів був «не модним» не тільки серед української громадянства, а і серед кол російських. Серед консервативних кол українського громадянства Драгоманова робив не модним його европеїзм, космополітізм, раціоналізм, безвіристь, його політична революційність та соціальний демократизм, словом усе то, що згодом, як раз і зробило його ім'я найбільш популярним, «модним».

Серед кол російських лівих, проти Драгоманова викидало обурення і «ніцмайдан» Драгоманів і його «поміркованість» та «шовінізм». В правих колах російського громадянства йма Драгоманова робило ненависним його «анаархізм», «нігілізм» та, знов таки «шовінізм» та інші жупели реакційних страхів.

XIX. Драгоманів про свій «націоналізм».

На закінці в націоналізм, Драгоманів в своїй відповіді на привітання, після свого 30-літнього ювілею, так сказав: «Коли з одного боку мені тряплялося чуті над собою суд, як над зрадником української національної справи, —то суд, як над другого боку небракло голосів, котрі звали мене узьким українським націоналістом, котрій сіє ненависть між українцями і іх сусідами і т. п.

Діло в тому, що наш народ скривджене не тільки соціально і політично, але й національно. І кривла лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака її мови не має прав рівних з правами мови російської, польської, угорської, румунської, —але і в тому, що на всім обширі землі, де живе наш народ, хіба 5⁰ інтересії землі, признає себе людьми однієї національності з тим народом.

Через те народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо чи посередню живе з його праці. Лише це дійшло до того, що навіть найdemokratичніші люди з інтересії, що живе серед нашого народу, од його власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам. В своїх ліпших випадках такими абсентестами

1) Я завжди проявляв так, що мене по меншій мірі з двох боків ламали і навіть таке самі правило виробляю, що як не іебуль напишу таке, що лякати тільки з одного боку, то вважаю за діло незадаче. З «Істор. Польської» мені дійсно пощастило: її ляли з 16 точок, горизонту; консерватори, радикали, ліберали и т. и. (Лист, до Ів. Франка, т. II, ст. 46).

говориться: «єте, українобудіць де що роблять, або хочуть робити для свого народу,—але страшенно мало!».—Іншеб пак, мало! Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англічанами, друга—німцями, третя—італіянції, четверта—іспанцями,—то й побачите, як то будуть сильні французька література, політика й самий французький соціалізм!».

«Це просто комічно: ¹⁾ ю інтелігенції, що живе з нашого народу, розходиться по московських та польських кружках, а там кажуть: в Україні мало робитися! Се слабий рух!»²⁾.

В іншому місці на подібний же заклик в шовінізмові, зроблений органом Лавров «Вперед», Драгоманів відповів: «Рахувати нас націоналістами може лише той, хто нік не може звінити до того, що є люди, які говорять про ті національності, за якію мовчить держава та панська школа і хто через те не згадує за „націоналізмом“, коли чує про соціалістичні партії німецьку, французьку, польську і навіть за якусь то „вересосійську“ партію, але зараз же згадує за нього як тільки зайде балачка про музиканті та неджевані національності³⁾.

Псевдо-космополіти та „інтернаціоналісти“ російської та польської великороджеваності в боротьбі з українським рухом підкresлюють свій „космополітізм“, який протиставляє українським національним домаганням, бо бачте, космополітізм наче та виключає національність.

Серед софізмів, яких вживали обрустителі в боротьбі з укр. націоналістами був і такий, що світова культура наче бути виграва від стрідання національностей, хоча вони не починають чумосу виконання цієї „вимоги світового прогресу“ зі стріданням *своєї* національності.

В „Історич. Польща та Великор. Демократії“ Драгоманів писав: „По своїх стій ідеї космополітізму та людства зовсім не противін ідеї національності, а є лише дальший її розвиток: союз всього людства—є лише загальний союз окремих союзів, які найлегше можуть одійти в колі вже по природі об’єднаних проміж себе мовою, психічною схожістю та суспільством індівидуумів громад та племін певних національностей“ тим більш, що розподілення цих національностей під час стіхійної колонізації майже завжди відповідала межам природних басейнів географічних та економічних. Саме зуміння про ідеал людини складається й продовжує складатися у людей з країн басейнів, корпорацій (голову праці) та націй, і через те програма самого цього ідеалу зовсім не вимагає

¹⁾ М. Павлик: „М. Драгоманів. Його ювілей“. Львів. 1896.

²⁾ Листи до Ів. Фр., т. II, стр. 296.

³⁾ „Громада“, № 4, 1879, стр. 861.

стридання усіх ріжнобічностей людини, а навпаки—постійного їх розвитку. Космополітізм та гуманізм виключають лише національні антитипії, національну виключливість і закликають до стирания національних хіб⁴⁾.

Так казав Драгоманів, коли боронив національну справу проти фальшивих „інтернаціоналістів“, але він разом боровся і проти перебільшення націоналізму. Ось що писав він в листі до Ів. Франка 25/х 1885 р.

Я нічого не маю проти постанови ребром національного питання, але тільки тоді, коли також постановити і другі питання. Націоналісти помилуються, коли думають, що публіка може жити що-діє націоналізмом, зане думати про „свою хату“. Звичайні чоловікі перш усього дума, яка хата, а потім вже, чи своя, чи найнята. Тай *своя* хата тим набільш інтересна людям, що й я можу зробити такою, яка мені подобається. Ідеал національної роботи, щоб вона давала тобі щоденник, в основі космополітичний матеріал, котрого чоловік потребує в національній формі⁵⁾.

ХХ. Драгоманів учений.

Усі, хто знов Драгоманова, казали, що Драгоманів відзначався величезною науковою ерудіцією та філософським розумом. Для свого часу Драгоманів був значною величиною не лише для України, над думкою якої він пинувався і керував, а і для світової культури. І як на таку мирку, Драгоманів дав порівнюючи невеликі наукову продукцію (писаніх наукових праць). Пояснюються це тим, що Драгоманів николи не був тільки кабінетним вченим, є був тим, хто тільки писав історію. Ні, він і сам був активним учасником історичного процесу. Він сам про себе казав, що відів краще сам творити історію, ніж про неї писати.

Ів. Франко характеризував Драгоманова, яко вченого, так:

„Драгоманів не є і ніколи не був кабінетним ученим таким, що сидить у старих книжках, та паперах і не дбає про те, що доколя його ділиться. Його наукова діяльність тим власне цікава, що вони як тісніше вижелеться з дійсним життям. У його на першому місці завжди стоїть не книжка, а жива людина, маса людей. Він не писав а ні одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Отже живе чуття, тоб'є бистріше погляду, що завжди добачує потреби хвилі і вміє віднайти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння—найліпше

⁴⁾ Листи до Ів. Франка, т. I, стр. 69.

характеризує нам самого Драгоманова, характеризує його також як ученого¹⁾.

Прикладений список¹⁾ праць Драгоманова не вичерпuje того, що написано ним, бо ще багато праць його є порозкидані по різних часописах та журналах того часу, на різних мовах: французькій, італійській, німецькій, болгарській, російській, українській. Лише студії з області етнографії більш менш повно зібрані Мих. Павликом та видані в чотирьох томах філологічною секцією Науковогот-ва ім. Шевченка під заголовком „Розвідки Мих. Драгоманова про українську народну словесність і письменство“. Важливіші з них праці: „Україні в її словесності“, „Відгук лицарської поезії в руських народних письмах“, „Українські пісні про волю селян“, „Найстаріші руські драматичні сцени“ та ін.

В останній час своего життя, Драгоманів особливо багато уваги віддавав праці з етнографії і вже не задовго до смерти в разом з Окунєвськими казав, що решту своїх сил збиралася присвятити працям з етнографії.

ХІІ. Драгоманів—перший український европеєць-соціаліст.

Коли знайомишся з творами Драгоманова та його листуванням, першим і різко закресленим определенням його світогляду є «европеець-соціаліст».

Я заше був соціалістом, ще в гімназії, де мені дали прочитати Роберта Овена та Сен-Сімона²⁾,—каже Драгоманів в листі до Кінн,—але ніколи не думав перекладати до нас прости, стереотипно ю одну з чужих соціалістичних програм, а всього менше рос., с.-р., нігілізм, котрого антикультурність мені завше була противна, як і українофільська гайдамаківщина.

Як твори Чернівецького та Герцена, так і ідеї Кирило-Мефодіївського Брантса, на Драгоманова зробили великий вплив, а від року 1870 Драгоманів підпадає під безпосередній вплив Західної Європи і на протязі свого дальнішого життя нехуально й гаряче провадить серед українського народу пропаганду європейськості, кідає в нафід цілі спонсів новітніх ідей соціального демократизму:

Перебування в Західній Європі (1871—1873) остаточно переконало мене,—каже Драгоманів,—що самий європеїзм або космополітізм, який не одієда окремих національних варіантів загальних ідей та форм,—і є явленням найкращою підвільною для українських автономних стремінь і що виска наукова, як

¹⁾ Дивись у кінці: „Список праць Драгоманова“.

ї політична діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті.

Майже у всіх творах Драгоманова про українську справу заявляє ідти вказівки на іншу європейську нації, на їхню історію, громадський устрій, розвиток культури тощо. А усі листування Драгоманова пересписані повтореннями, що він (Драгоманів) є европеєць, що український молоді треба вчити європейські мови та літературу і т. д.

Драгоманів був першим визначним українським соціалістом. Подібно до Герценса та Чернівецького, до котрих А. Луначарським прирівняно Драгоманіва¹⁾, він не був соціалістом в теперішньому розумінні, не був послідовником наукового соціалізму, як і взагалі не був послідовником ніякої іншої соціалістичної теорії.

Соціалістичним ідеалом Драгоманова був ідеал Прудона: федерація вільних спілок вільних людей²⁾. Ідея, який повну долю людини і громади клав в основу ідеальної організації будучого суспільства. Отже, Драгоманов почавши бути анархістом, але і з анархізмом взагалі, в його сучасному розумінні, теж не має нічого спільного і до таких теоретиків та практиків анархізму, як Бакунін, Моста та Крапоткін ставився цілком негативно. Зовсім відкидав їхній апоплізм, іхню науку про державу та погляди на те, як дійти до здійснення соціалістичного ідеалу. Так само не любив та одхрещувався Драгоманів і з марксізмом, котрій завався йому занадтою доектнієрським («німецька метафізика»). „Що до „марксизму“— пише Драгоманів в листі до Б. Кистинського 1/13. II. 1895 р.—то однієючи мою нехутощ до всіх партійних назв од імен обсюбістів (філіони, федосіїв, акуліонів і т. п.), коли ви стоите за важливість, або навіть перевагу городських людей, то я сам був такий „марксист“ коли всі були народниками (див. мою статю

¹⁾ А. Луначарський: „Шевченко і Драгоманів“. „Дзвін“. 1914. Кн. 2.

²⁾ „От дійти до того, щоб спілки людські, велики й малі, складались з таких вільних людей, котрі по всій ходянині для спільної праці й помочі в вільни товариства—не в є та ціль, до котрої добиваються люди, і котрая зовсім недобіга до теперішніх держав своїх сім кухні, виборчих чи невиборчих. Ціль та зв'язь—безчинство: свою волю кожному і вільне громадство в товаристві людей і товариств“. Налічого не оставається далі, як просто пристати до думок європейських із американських громадців (соціалістів) і по своему прикладати їх на свій землі“.

(М. Драгоманів: „Нарис української соціалістичної програми“ Передле слово до „Громади“).

про Шевченка в IV кн. Громади¹⁾). В своїх працях Драгоманів, так би мовити, інтуїтивно наближався до марксистського методу. Відомий російський марксіст А. Луначарський²⁾ каже: «Драгоманів був людиною надзвичайно глибокою і цілком науковою соціалістичного спогляду. І хоча, наприклад, в своїй праці „Шевченко, українофіл й соціалізм“ Драгоманів і не згадує зовсім Маркса, а тільки Сен-Симона, Овена, Люі Блана, і Прудона, хоча він і взагалі до марксістів себе не заражав, дух як раз марксистської науковості лежить на працях Драгоманова».

Драгоманів був еволюційним соціалістом, каже Левинський³⁾ і сими двома словами накріцає і найвідповідніше можна схарактеризувати Драгоманова як політичного мислителя громадського діча⁴⁾.

Науковий соціалізм Маркса та Енгельса, Драгоманову, прудонівцю,⁴⁾ був чужий.

Та це я зрозуміло, як що взяти на увагу ті часи, коли Драгоманів виробляв свій світогляд.

У ті часи на Україні існували такі умови економічного життя, котрі як раз давали нагоду відкріти відому еволюцію в напрямку дрібно-міщанських (прудонівських) ідеалів. Україна того часу була малік виключно-селянською та дрібно промисловою; капіталізм тільки що народжувався і перебував у ембріональній стадії. Се були часи, коли наївіть серед російської соціалістичної думки, не дивлячись на більший розвиток капіталістичної промисловості та на в багато разів більші кадри промислового пролетаріату, — марксізм далеко ще не одержав переваги над утопічним соціалізмом „народників“, полеміка проміж представників сих двох російських соціалістичних течій (Плеханов — Міхайлівський) саме приймала най-інтенсивніший формі. Зміна структури економічного життя України: величезний зрост за останні 20—30 років промисловості гірничої, металургійної, цукроварної; зрост міського та сільського пролетаріату, як наслідок обезземелення українського селянства, все те вимагало відповідної зміни і висновків зі сих передпосилок, які і привели нині українську соціалістичну думку до теорії, принятій в більш промислово розвинених країнах, до теорії наукового соціалізму.

Як еволюційний соціаліст, Драгоманів гадав, що здійснення соціалістичного ідеалу може наступити не лише шля-

1) Листи до Ів. Фр., т. II, 296.

2) А. Луначарський: „Шевченко і Драгоманів“. „Дзвін“ 1914. Кн. 2. В. Левинський: „Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині“ К. 1914. „Дзвін“

3) Я. Жаб'яйті «Единий і останній у всій Європі прудонівець», якож Драгоманів в листі до Павліка.

хом революції, а й шляхом еволюції, через реформи, при певній послідовності та при високому культурному розвитку мас. «Будучи соціалістом по своєму ідеалам, — каже Драгоманів, — але не російським нігілістом, а соціалістом західно-европейської школи, я переконаний, що здійснення того ідеалу можливе лише в звільні постепенності та при високому розвитку мас, а через те є достижимі більше духовною пропагандою, ніж кривавими повстаннями».

В своїй критичній статті у „Вольному Слові“, Драгоманів, критикуючи погляд соціалістично-анахристичного журналу „Le Revolté“, так опірдяє своє відношення до революційного та еволюційного соціалізму:

„Саме поняття соціальної революції не має рациї, як що слово революція розуміти в звичайному значенні горожанської війни... Революція, як озброєне повстання певної меншини (більшості нем чого повставати), є поняття коли відношенні політичних держав, і там має повний резон, бо для повалення даниного зовнішнього державного устрою та встановлення другого бував досить і певної меншини, хоч і не завине бував досить для скріплення його. Але, що може зробити яка будь меншині в такому ділі, як встановлення загального користування майном та маетками, що вимагає добровільної згоди та високого морального розвитку від величезної більшості населення. Тут, як що буде більшість та невеличка, не досить. Для того, щоб замінити старий лад новим, особливо таким складним як націоналізація або навіть інтернаціоналізація власності, треба, щоб люди мали в головах готовий план такої організації, який виробляється, або краще змінти, виростає низкою спроб в постійній ріжнобічній боротьбі з старим порядком і в таких само способах встановити нові порядки. Цей зригт і складає та громадську еволюцію, в котрій військові дії, як вибухи класової ненависті, заколоти та революції, звичайно, неминучі, але в ній складають вони лише частину і до того далеко не саму важливу».

В передньому слові до „Громади“ знову Драгоманів про теж пише так: „Давати дуже велику вагу повстанням, а до того її вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, которую звати „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорилася в людях письменних за ті часи, коли люди, постановлені в державних урядах (царі і виборні, як напр. якобинці в часі великого повстання французького в XVIII ст.) думали, що вони можуть державною силою з гори повернути життя і

самі думки і звичай тисяч і міліонів людей, як ім завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою науковою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чудеса, а потім коли й дібралася до того, що побачила порядок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни про перевороти на світі земному,—les révolutions du globe terrestre. В XIX ст. багато було повстань,—а ні одні з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавні часами й наука про природу, геологія й біологія, показали, що помалу йдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зрост). Нова наука природна мусить перевчити письменнину людей і в іхніх думках про зміни порядків громадських, одутиї, од звичай держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скіорих переворотах, та повстаннях, і привчити пам'яті, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, і що державні чи противудержавні заходи й повстання—тильки частини тих приводів, якими посуються зміни в людському житті, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше виснє, що державні порядки колісні, тоді як найголовніше діло державне була війна, були корінні і господарських змін, напр. забирання землі вояками,—а тепер державні порядки найбільше—тилько покривляють порядки господарських і наслідків думок людських,—і що, значить, іх ні заложити, ні повалити в кінці не можна одразу. Сама думка про „безначальство“ однака уску думку про перемін з гори в низ, а не з низу в гору,—од особи до товариства й дали, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вимінити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будьти громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків іншакшими способами (те й друге видно напр. на повстаннях з такого що доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та це й громадські і господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські і господарські, вертаються „на другий день повстання“, коли їх нічним замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк, та вдоволінися,—а з тим потребами люди не ждуть довго. Сила зросту нових громадівських порядків полягає не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванню державних порядків, скілько в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і функцій людських по всім громадам»

якоїсь країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських,—в цілім ріді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових¹⁾.

XXII. Драгоманів і справа соціалізму в Росії та на Україні.

Драгоманів в своїх працях багато місця відводить критиці російських соціалістів, а також справі соціалізму на Україні.

Драгоманів зазначав хибніст соціалістичної роботи в Росії ти теоретиків та практиків соціалізму, які хотіли з цього знати „німецьку одежу“ і прияти між соціалістами Омелья Пугачова та Стеньку Разина.

„Не дивно буде—казав Драгоманів²⁾—коли й нове московське славінофільство, соціалістичне, заведе гарячих російських соціалістів у тлухній кут, так само як заведе старе славінофільство Кріевських, Аксакових та інших. А станеться не силь через що:

1) Через недостачу в громадах Росії практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який є в го-родській, ремісничо-фабричній, письменній, вільнодержавній Європі, яка бачила, починаючи з якого небудь Х—XI ст. безперервний прогрес через громадську працю;

2) через малу увагу до всіх боків того прогресу і до ґрунту його;

3) через недостачу систематичної, а не емпіристичної прилагоди європейських думок до життя власної країни;

4) через наяву зразу зробити в Росії соціальну революцію. Тильки, щоб там не казало або робило, хоч би й усе, теперішнє коліно московських соціалістів, а все таки соціалізм у Москівщині піде своєю природною дорогою, подібною до європейської,—бо все таки, як не на есть, а Москівщина вже стала на європейську дорогу. „Городине“ в ній уже появились, а з ними і письменність і ремесло,—а між письменніми робочими вже появілись і соціалісти. Само начальство і грошовите панство, фабриканти вирощують ґрунт, на якій падає соціалістична проповідь,—і по всьому, що ми знаємо, за останні роки падає вона найбільше на городських майстрів, як і сіль було ждати, і, певно, од них піде незамінними дорогами і в села. А в тих селах, коли складатися правдливий соціалізм, то на такому ж ґрунті, як і в городах на ґрунті пись-

¹⁾ Мих. Драгоманів. „Нарис укр. соціаліст. програми“. „Серп і Молот“. К. 1918 ст. 72—75.

²⁾ М. Драгоманів. „Шевченко, українофіл в соціалізм“ Львів 1906. Ст. 136—137.

менства, наукового господарства, вільномудрства і безвірства, тоб то зовсім не на тому, на якому стояли Стеньки Разини, Пугачови та інші, і такий соціалізм счелених із широким всеобщим громадським прогресом, хоч би він виступив на перших порах і не дуже сильним, а мусить піти й у Москівщині, як і в Європі, де далі все вбільшується".

"Московські соціалісти, які Драгоманів, можуть робити проби скидати німецьку одежду із свого соціалізму й одягти його хоч у "радельну сорочку" роскошників, або ж у "кафтан" самозваного селищного царства, — бо все одно європейство і український соціалізм прийде до них і в села згородів, яким от Європи вже не одіратися"¹⁾.

Теж саме љо по українській соціалістичній справі: передоліти європейський соціалізм в длеку думок і мрій українського селянства, коли би це українським соціалістам забажалось,—що, на думку Драгоманова, значило би прінути зннову в темряві минулых віків, спуститися на темний та христиній грот.

І в Москівщині тепер той, хто б захотів, не вважаючи на те, на чому виріє європейський соціалізм, опертись тільки на саме теперині селянство,—той мусів би покинуті все те, що вигадала Європа на віжток людів: із XV—XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку й нарешті, мабуть, чи не зістасніть із царизмом, а напевно й із польством. На Україні тобою будо ще гірше, бо на Україні нема тепер і того городового життя, яке все таки вже завелося в Москівщині за останні двісті років і яке все таки пускає коріння і у села"²⁾.

ХХІІІ. Завдання соціалістів на Україні.

В той час, як за кордоном, і навіть в Москівщині, є досить інтелігентних сил, що дбають за громадський поступ і що сили можуть уже спеціалізуватися в той спосіб, що певна частина цих сил може працювати виключно коло соціалістичної справи, у нас не так. У нас все од азбуки до оружного повстання є справою українського громадівства (соціаліста).

Усі культурна робота на Україні—то є важким, але необхідним завданням для громадицько-соціалістів. "У нас ніхто не думав про нашого мужика, окрім малої купи одвертів українолюбців та народолюбців,—якже Драгоманів,—та љіз тих тепер виступають скільки не будь постійно тільки одверті соціалісти. На руках сих українолюбців і соціалістів лежить Україні вся купа культурної праці, без якої не може обйтися".

¹⁾ Драгоманів: "Пілещенко, українофіл в соціалізм". Ст. 143.

²⁾ Там же. Ст. 142.

тисні одна європейська громада. Українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила націям людям доля, віврвавши наш історичний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять узяти на себе страшенну працю—поправити страту нашою Україною своїх городських версто громади з іхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом словом і ділом проти всікої неволі, неправди громадської і т. і.¹⁾ "Бо не забуваймо, які Драгоманів, що для нас, як для людей, які майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а і самий поступ чужих людей, коли з ним поруши не йде і наш поступ наперед. Треба нам тільки впинитись на одній місці, — і зараз же ми вістаемося позаду, а поступ наших сусідів і чужих людей на нашій землі розстроїти нас на кілька часу не дуже менше, як і неволя"²⁾.

І тому громадівцю не можна городувати такою скромною "культурницькою", здавалося б, справою, як от скажено видавича справа на Україні. "Напіть два—три десятки поважко, та правдиво й вільно написаних книг про Україну, яка вона була, є ї мусить бути, про Росію й інші славніській країн, про громадські рухи в Європі в XVI ст.: ремеслинські, державні, розумові, артистичні, а почастно про рух соціалістичні, а також книг, які б давали хоч не широкий та докладний образ новійшого європейського наукового погляду на природу, й книг ремесличніх,—сі кілька десятків книг, коли б появилися незабаром, зроблені в велике діло. Вони в спинілі утичаку наших молодих людей од України й Українства, давши їм змогу пізнати свою країну й народ. Й причепитись до всесвітніх думок інтересів за помічу українського писменства, й пока завини им, як можна служити всесвітнім інтересам на українській країні"³⁾.

Отже, і за цю роботу мусять впершу чергу взятися українські соціалісти.

Драгоманів звертає найбільшу увагу українських громадівців-соціалістів на роботу серед селян, яких треба потягти наперед, піднімати іх до себе, счепинив іх до тих нових зростків, ік все таки вспілі повинніться серед наших поєвропейщених городів, і в яких усе таки лежить найбільша поступова сила в Росії, як і в Європі. "Виступаючи серед наших селян,—сих безперечних українців,—приміром європейських городян,—українські-громадівці, якже Драгоманів, мусуть прило-

¹⁾ Там же. Ст. 143—144.

²⁾ Там же. Ст. 150.

³⁾ Там же. Ст. 156.

жити свою працю й до того, щоб уменшити одміну, яка тепер є на Україні між городянами і селянами й яка буде де далі вільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною правою¹⁾.

Зазначаючи, який слабий ґрунт для соціалізму на селинській Україні ще й через те, що міста України мають великий відсоток неукраїнського або зросійщеного населення, що міста, що носителі соціалізму, одірані від села,—Драгоманів каже: «між городами і селами скрізь іде незгода, і навіть у такій землі, як Франція, після того як Париж в 1789—93 рр. справді дав волю й купу землі селянам, усе таки села не йдуть за парижанськими і взагалі городськими соціалізмом, а помагають душити не тільки соціалізм, а й республіканство... Що ж буде, коли городи на Україні зовсім виділяться з українських сел і з своєю освітою, і з неукраїнською мовою? Про це б варто подумати й соціалістам московської, польської, жидівської мови,—як б мусили в проповіді перед людьми їхньої мови налагати на те, щоб ті люди як могли близче держались до українського селянства, як мусили б помогати українцям у проповіді соціалізму й на українській мові серед селян, яих, що застаються в селі, і тих, що переходять у город. Та тільки ми завдяко привилію, що українцім никто не допомагає,—то й на сей час будемо доволини, коли в сому нашому бажанню, що б соціалісти неукраїнських мов на Україні, вименували „націоналізм“ та забільшували „інтернаціоналізм“, кожний серед людей своєї мови, не побачили „вузького націоналізму“ в нас самих. Усе таки найбажчі тигари соціалізму на Україні мусить узяти на себе самі українські соціалісти. Ніхто, як вони, мусить узяти за те, щоб не дати в кінці розійтися, городам і селам на Україні на дві, чи три, чи чотири породи²⁾.»

З приводу ж наївання з боку російських соціалістичних кол, на виключочності українських соціалістів, Драгоманів так писав в своїй „Громаді“:

„Ми тільки мусимо давати одесі усякому, хто думає порядкувати на нашій землі не тільки на школу нашому селянству, але й не знаючи його, не питанючи його, або ж зневажаючи його. Хто ж і чужий правою в спільні з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад селинських, той для нас такий же наш чоловік, як мов би то він був наш і зроду.

Такий і мусить бути всікий громадівець (соціаліст), коли українець, котрий не став громадівцем, показув, що він не додумався або недочівався до кінця, то так само є

громадівець (соціаліст) на Україні, котрий не пристав до українців, теж не дочівався, не додумався до кінця, не поборув у собі пана, чиновника³⁾.

XIV. Вплив Драгоманова на громадську думку.

Величезний вплив мав Драгоманів на російську політичну думку.

Його погляди, які розвивав він у закордонному „Вольному Слові“, що не терор, які саме тоді панували на революційної думкою в Росії, а широка пропаганда політичних свобод та політична боротьба мусить принести волю Росії— почали затяжно притисматись, особливо серед російських соціал-демократів того часу (Плеханов), котрі—каке Драгоманів,— в своїх виданнях почали половину аргументів Його повторювати слово в слово. Російський революціонер Степан Кравчинський писав: „Сидімо чи не свідомо, оче чи затикаючи вуха, російські революціонери мають усю свою масу ідути шляхом, котрій Драгоманів передбачав і не переставав указувати з перших днів своїх за кордоном⁴⁾. Драгоманів більш ніж хто другий з сучасників допоміг відродити російський революційний інтелігеннції з лідійного хаосу. Драгоманів був панком пропагатором моральної охайноти російських революціонерів, котрі іноді вживали в своїй праці езутського принципу: „мета виправдовує засоби“ (подурювання чигиринських селян „золотото грамотою“ і т. ін.), боровся з тим, нисковуючи основним принципом діяльності соціалістів: „непрода—не просвіта“, та що „чисте діло вимагає і чистих засобів“.

Драгоманів вважають за одного з перших конституціоністів в Росії та творця російської конституційної теорії. В своєму „Освобожденії“ П. Струве,каже, що Драгоманів „перший блискуче й докладно вияснив російському суспільству зміст і значення конституційного ладу, особливо ж праобрази та принципи самоврядування“. В проекті російської ідеальної конституції, котру Драгоманів подав в своїй брошурі: „Вільна спілка—Вольний союз“, він і як ворог усякого централізму і як федераціст виступав за децентралізацію Росії, за перебудову і на засаді федераційного принципу.

Вплив Драгоманова відбувся також і на жидівському соціалістичному русі.

В Драгоманівській друкарні, в Женеві, року 1880 була видрукована перша відоза жидівської соціалістів з передмовою Драгоманіва, в якій він закликав жидівський пролетariat до організації сил спільніх з українськими робітниками у

¹⁾ Там же. Ст. 145.

²⁾ Там же. Ст. 147—148.

боротьбі з експлуататорами на Україні чи то української, чи то юдівської, чи якої іншої національності. „В наші часи—каже Драгоманів—тільки третина юдів на Україні належить до явно експлуататорського класу, другу ж третину треба зачислюти до класу робітничого і ся третина, а також і велика частина з останньою третиною—поміщників та наймітів у першої—зовсім не користується з вигод одних прибутиків, які хоча і за допомогою однієї членів, мають юдівські капіталісти, і живе серед таких лицінів, які переважають навіть узбозство „християнського пролетаріату“.

Ожче, на думку Драгоманова, треба, щоби хтось поясни думки соціалістичні до пролетарської частини юдів, до 400,000 робітників, яких треба одірвати від „своїх“ шахраїв та звести з іншими робітниками.

І Драгоманів з одного боку робив усе, щоби допомогти юдівським соціалістам нести гасла вселюдності в робітничі маси; друкував в своїй друкарні їздові юдівські соціалістичні та й сам писав цири, палкі слова до робітників юдів, ширив щі відозви і т. і.

Ми вже зазначали те, який великий вплив мав Драгоманів на громадську думку українську, тож скажемо тут коротко:

Головна вага Драгоманова для України полягає не в тому, як той чи інший пункт свого світогляду в деталях розроблів Драгоманів, а в тому, якоже В. Левинський, „що взагалі українське питання, справу життя і будучності українського народу він визволив з пересудів етнографії та пат назидництва, й поставив з одного боку на політичний ґрунт, а з другого звязав її з всесвітнім поступом і демократією, що Драгоманів вперше принесав Україну до Європи, до західноєвропейської культурної думки; що гострою критикою негативних рис українського громадянського життя штовхнув уперед думку суспільства; що перший виїс невідомий до того на Україні науковий критицизм у всіх суспільно-економичні та громадські справи, що вперше виголосив на Україні соціалістичний ідеал, необхідність знищенні сучасного соціального строю“¹⁾.

Список творів Драгоманова, виданих окремими книжками.

1. Політическая сочиненія. Т. I. Центр и окраины („Восточная политика Германии и обрусение“; „Евреи и поляки в Юго-Западном крае“; „Русские в Галичинѣ“, „Литературное движение в Галичинѣ“. „Литературно общественные партии в Галичинѣ“ Новый движение среди русских галичан“. „Всесообщное голосование и русини в Австро-Венгрии“). М 1908 ст. 486.
2. „Розмови про українську народну словесність і письменство“, Т. I—II, III—IV. Львів 1901—7.
3. „Історическая Польша и Великорусская Демократія“.
4. „Возиль союз—Вільна Спілка“, Женева. 1884.
5. „Листи на Наддніпрянську Україну“ К. 1917 „Криніця“.
6. „Чудацькі думки про укр. нац. справу“, К. 1913. „Криніця“.
7. „Шевченко, україніфізація, соціалізм“ Львів 1906 У. В. С.
8. „Рай і Поступ“ К. 1906 Вид. III.
9. „Старі карті волині“ К. 1907 Вид. II.
10. „Швейцарська спілка“ К. 1907 Вид. IV.
11. „Заздрі боги“ К. 1907 Вид. IV.
12. „Про волю віри“ К. 1907. Вид. IV.
13. „Евангельська віра в старій Англії“ К. 1907.
14. „Віра і громадські справи“, „Криніця“ 1918.
15. „Автобіографії“ К. 1917. „Криніця“.
16. „Два учителі“ Сломничи. Львів. 1902.
17. „М. І. Костромів“ Львів 1902.
18. „М. А. Бакунін“ Казань 1906.
19. „Воспоминанія о знакомстві с Тургеневым“ Каз. 1906.
20. „Герцен, Бакунін, Чернышевський и Польский вопрос“ Казань 1906.
21. „Ліг-сунд. партії в Галичині“ Львів 1904.
22. „Про укр. казаків татар та турків“ (де-якішко видані).
23. „Малорус. народні передання и разказы“ Кіев. 1876.
24. „Песні політичні укр. народу XVIII-XIX ст.“ Женева. 1883.
25. „Нові укр. пісні про громадські справи“ К. 1918 „Криніця“.
26. „Віденський Интернационал и Польско-Украинский вопрос“ Казань 1907.
27. „Нарис. укр. соціалістичної програми“ К. 1918. „Серп і молот“
28. Пропаганд. час. України під Московським царством“ Л. 1909.
29. Драгоманів та В. Б. Антонович. „Історическі песни малорусского народа“, К. Т. I—II (1874—1875).
30. Письма Каваліна та Тургенєву к Герцену { на рос. и німецьких мовах.
31. „Бакунін к Герцену и Огареву { мецькі мовах.

¹⁾ В. Левинський. „Нариси укр. робітничого руху в Галичині“.

А. ЛУНАЧАРСЬКИЙ.

Короткий показчик літератури про Драгоманова.

1. М. П. Драгоманів: Автобіографія. „Криниця”. 1917.
2. " " " Переписка з Паванком. Чернівці.
3. " " " " з Окуневським. Львів 1905.
4. " " " " з Франком. Т. I—II. Львів. 1906—1908.
5. " " " " з Кобињською.
6. " " " " „Два учителі”. Львів. 1902.
7. " " " " Аустро-руський спомин.
8. " " " " Народна школа на Україні.
9. Ю. Банинський: Моя переписка з Драгомановим. Л. 1900.
10. М. Павлик: М. П. Драгоманів, його ювілеї, смерть, автобіографія. Львів. 1896.
11. " " " " „Мих. Драгоманів і його роль в розвитку України”. Львів. 1907.
12. " " " " Пам'яті М. Драгоманова. Чернівці. 1902.
13. Іл. Франко: Молода Україна. Ч. I. Львів. 1910.
14. " " " " Нариси укр.-рос. літератури". Львів.
15. " " " " „Сусп.-політичні погляди Драгоманова”. „Л. Н. В.” 1906, кн. 8.
16. " " " " М. В. Ковалевський „Л. Н. В.” 1908 Т. I.
17. Ма—гін: М. В. Ковалевський (спомини). „Л. Н. В.” 1909. I. 371, 537.
18. Ом. Огоновський: Історія літератури руської. Т. IV.
19. Р. Крушельницький: Про життя Мих. Драгоманова. Вибрані твори укр. письменства. 2—3 Львів. 1912.
20. С. Єфремов: Історія українських письменників.
21. " " " " Єврейська справа на Україні. „Вік”.
22. " " " " Пам'яті М. П. Драгоманова. „Укр. Жизнь”. 1915, кн. 7.
23. Мик. Лозинський: Польський і руський револ. рух і Україна. Ч. I „Ранок”, Київ. 1908.
24. " " " " Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. 1915. (Видана за кордоном).
25. В. Левинський: Нариси укр. роб. руху в Галичині. „Дзвін” Київ. 1914.
26. „Наше Мінінде”: 1916, кн. II.
27. Б. Кистяковський: М. П. Драгоманов. „Політ. соч.” Т. I. М. 1908.
28. Як. Добищенко: Михайло Драгоманов. Вид. I—Харків. Нова Громада 1917/1918. Вид. II—„Піонер” 1919.

ШЕВЧЕНКО і ДРАГОМАНІВ

Немає та й не може бути суперечок про те, що Шевченко талант величезної сили, що він, своїм напрямом та своїми інстінктами, останній ж вимковий в царстві поезії осіклики відмікова доля його серед інших поетів.

Але чим видатніший талант, чим більш захоплююча історична постать, тим більше повинні ми до неї ставитись критично, і се для того, щоби в натуральному захопленні нео не перебільшити і без того її величеннський згіст, не надати їй рис не властивих їй, бо се може бути не користним і для неї і для нас самих.

Сучасна культура українського народу вже не така ввога, як се була в кінці семидесятих років, але все ж є тепер Шевченко без порівняння, найкраща перлинка в скарбниці України. В ті ж часи се був ніби-то дуб серед кущів. Кожий українець нам питався, кожкий хотів виводити походження своїх ідей од його, а тому, що українці і толі були думами ріжні, то й портрети Шевченка були ріжні. Кожний прозоро бачив те, що пасувало до його ідеалів, а до інших елементів ставися сліпо. Молодий український соціалізм, скажмо тепер же, також старанся і не безпідставно бачити в Шевченкові свого беспосереднього попередника і великого вчителя. Широ віруючи в глибоку соціалістичність поезії Шевченка, соціалісти проблемами з ним вицезгадували операцію: пропускали одно, підкреслювали і перебільшували інше. А головне не тільки притягали великого поета до соціалізму, а не від того були, щоб і соціалізм урізати, аби він стояв урівні з дивним народнім співцем.

Ото ж проти цього і повстив суворо Михайло Драгоманів в своїй знаменитій праці „Шевченко, українофіл й соціалізм“, надрукованій в четвертому числі його „Громади“ за 1879 рік.

Драгоманів був людиною надзвичайно глибокого і цілком наукового соціалістичного світогляду хоча, наприклад, в цій статі він не слагде і зовсім Маркса, а тільки Сен-Симона, Овена, Лю-Бланя і Прудона, хоча він і взагалі до марксістів себе не зараховувє, але дух як раз марксістського науковця лежить на таких працях Драгоманіова, як статі, котрі ми разглядаемо.

Ми згодні визнати, що Драгоманів, трохи перегнув пальцю в інший бік, що суд його дуже суворий і місцями ніби то недантинний, але нафіт ся удачність критики пояснюється різким протестом Драгоманова проти приниження науково-соціалістичної думки для догоди якому б то не було геніїв.

До того ж Драгоманів стає не дуже правдиву загальну всім точку погляду. Він старається розглянути Шевченка в звязку з його історичною добою та його суспільним осередком.

Розглянувшись з повною увагою в цій статті, котра було б честь критичній літературі любого народу, ми находимо, що Драгоманів відносно Шевченка ставить такі питання: чи був Шевченко справді сильним і міцною озброєнім мислителем? — Чи був він справді соціалістом? — Чи був він воїновничим демократом? — Чи являється він, нарешті, справді народним, селянським письменником?

На всі ці питання Драгоманів, хоча й не без уваги, давав негативно дохолада, таким чином до висновків, які дуже відрізняються від тих, які висуває той, хто пише ці рядки в своїй виданий на українській мові брошурі "Великий народний поет".

Познайомимось з головнішими доводами Драгоманова. Перш за все Драгоманів зовсім не візнає за колом тим, в якому виходував Шевченко, якоєсь розумовою серйозністю. Ідеї навіть красних людей того осередку будуть дуже невіразні: "то були ще й не думки, а більше мрії: мрії людей більш з добрим серцем, ніж з ясним політичним розумом і науковою".

Згадавши про "товариство мочеморайл", фантастично пане товариство в которому якийся час брав активну участь поет, Драгоманів каже: "справді компанія для українського кобзаря не аби як!"

Ріпуче ні відклик не видно серйозного наукового і культурного впливу на шукаючого можливіно, але мало освіченого поета. "Тілько", каже Драгоманів, — "незвичайна врода поета, та його мужніство виводило його на пропуст дорогу з того туману, в которому його держали тоді нитки".

І в іншому місці він знову повторює, що простота і краса характерні для творів Шевченка: явились більш інтуїтивніми наслідками його особистості, ніж наслідком його думок "для поезії" вишли простими більше ненаціоном, більше через натуру поезії ніж через школу поета, котра була всього менше проста". Або що раз: "Ти перші, які дав нам Шевченко яко поет, він дав нам сам на себе, більш наперекріп своїм письменним землякам, ніж дякуючи ім".

¹⁾ На роковину Шевченкові*, ілюстр. збірник. Х. 1920. Поясн.

Ви бачите, що докази Драгоманова про значну обмеженість світогляду поета все ж маєтъ у собі признання факту його виничкового таланту. Так, критик без труду показує нам, що навколо Шевченка була досить велика пустота, пасивне, сиренське товариство, що йому доводилось брати виничково з самого себе. Ми згожуємося з Драгомановим, що поет дуже виграв би, коли б мав круг себе, як він казав в одному місці, людей таких, як Добролюбов або Белинський!

Ми скажемо,—він дуже виграв би, коли б мав коло себе такого друга, як Драгоманів Черлащиц з себе—також було буті в авангарді людської думки. Ніхто, зрештою я не буде шукати в творах Шевченка — теорії. Однаке питання лишається питанням: в якій мірі Шевченкові вистачало сі власної наутрі? Боже Драгоманів в вищеноведеніх рідках весь час визнає, що Шевченко був у великій мірі вище тих, що оточували його. Не забуваєши, таким чином несприяючих обставин, в яких розвивалася його поезія, не будемо робити легковажного висновку, що коли українська ідеологія, що оточувала Шевченка, була вбога, то й поет не міг бути великим. Скажемо тільки, що в більш розвиненому і енергійному осередку він став би ще більш великим. В велику вину потім ставить Шевченкові Драгоманів та, що він не був раціоналістом, що він не ставив з яскравою однозначною наукою, як пром'ю життя, замісцем реалії.

В початку своєї поетичної діяльності Шевченко, як каже Драгоманів, був зовсім богообазіною людиною, як і Квітка. Потім справа трохи змінилася: Шевченко став більш евангельським ніж візантійським і в Біблії став слуху духа народолюбного пророчства, проповіді суду Божого над неправедними. Ми не дуже помінимося, коли порівнямо віру Шевченка з вірою якого небудь пуртіансько-індепенденціо XVIII ст. Таким біблейцем в основі й застосався Шевченко до смерті".

Се надзвичайно важна увага, що робить честь прозорливості Драгоманова. Християнські війн в Німеччині: 16 століття і рух пуртіанів в Англії 17-го, що знайшли свою ідеологію в Біблії по духу, по культурному рівню своєму більш усього нагадують загальний духовний тип Шевченківської поезії. Томас Міністер, великий проводієр селян, анабаптисти і ліверлери, якісно Іван Лейденський, ось люди, котрі скоріше всього зразуміли б пісу душу Шевченка, душу, в котрій згахає до правди, рівності щастя для всіх, скорботна любов і величодушний гінн одягнені ще в релігійній убранині невіразного старого світогляду. Було в великою помилкою се однієдні. Великою помилкою було думати, що сей особливий акорд волі, що рветься наперед до дороги своєю красою,

своєю звінкістю для поета, але належних до минулого форм — є цьо природне, і бажане по дальших ступенях визвольничої думки. Але переростаючи се сполучені, переставши відноситись до сих убраних з забобонної пошаново-чи повиннії мілікнутини звязок і самого змісту такої поезії до наших думок і настроїв? Чи повинні ми линитись сліпими до сієї краси через те, що ми більше не релігійні в такому розумінні? Чому де-які з наших сучасників, переставши вірить, не перестали лічити чудовисми, скажемо готичні церкви. А коли так, то тим меншим повинні ми одвертатись од потраченої краси творів іудейських пророків і всіх поетів, що являлися іх пізніми учнями тілько тому, що форми, в яких вохи видигали полум'я свого нахтіння для них, були предметом горячої віри, а для нас зробилися тілько історично зрозумілими символами?

До того-ж Драгоманів не визнаючи, що Шевченко був поезійним рационалістом, знаходить все таки в йому „початки рационалізму“ Він дуже добре розуміє, що поетоні „хотілись обернути християнство на свій лад, на службу своєму життю“, але зауважує він, що „поезійний рационаліст не може мати таких мрій“.

Так, звичайно! І коли ми мали діло не з поетом, а з теоретиком, ми простоб откнули подібні шукання. Але треба памятати силу символів. З сеї почки погляду ми близькі до признания думки, що боги стають особливо могутнimi після того, як вони вімряють, після того, як вони відаходять в сферу чистої краси. Ніхто не вірить в Аполлоніа, ні в Діоніса, але се великі символи. Таким самим великим символом лішається для нас картина Страшного Суду, як й показав нам Міхель-Андрежо, хоча дивним би було думати, що ті, що хоплюються грізою величиністю із громовим розмахом сієї фрески—свято вірують в прихід цього грізного явини, як воно було намальовано, і коли критик констатує з одного боку ті майже безумні пориви гордого оддаю, коли Шевченко каже:

Ні, ні! нічого
Нема святого!

коли він „ішов далі до того, що немає правди на землі“, коли з другого боку він ставить його поруч з Мадзіні, як з людиною, которая переконує, о скілько для „сістематичного вільномудства“ необхідний сістематичний рационалізм, то він тим самим перед нашими очима шілком підірвава силу своїх положень. І справді, коли ми не підемо за Мадзіні, як за теоретиком, то з якою радістю ми визнали б близькими і дорогими для нас поета, котрий би володів душою Мадзіні! Гікс

може тоді Драгоманів згадувати про Гіго і Міцкевича, як про поетів, котрі цілком його задоволювались? Та хіба-ж се систематичні рационалісти? я люблю Гіго. Я скликаюся до ті думки, що богато ще, що здавалося з погляду нової інтелігенції дещо ходульним та крикливим, буде цілком до душі пролетарському читачеві з більшією і не однаковою ефектів булою. Я дуже поважаю Міцкевича. А про те не треба багато відвари щоб сказать, що Шевченко, як вільний поет, як поет волі—не стоїть ні на ступінь никоже.

Переходчи до соціалізму Шевченка, Драгоманів признається: „Найдаліше пішов Шевченко в думках про волю, про багатих і бідних. Гордон правду каже говорчи, що Шевченко напевнено до самих червоних в своїх громадських поглядах“. При съому нас зовсім не непокоїть те, що Драгоманів зазвин раз констатує що „він став таким більш сам по собі, без показанків“.

Ми згодні з ним в тому, що не дивлячись на демократичну чутливість Шевченка до соціального питання він не був однак виразно соціалістичним теоретиком. Драгоманів каже, що він „виказував кілько широких думок, та не розвив их“.

Але-ж і висловив широкі думки з тією силою, з якою зробив се Шевченко, яке багато значить. Бутін закінченим соціалістом, Шевченко й справді не міг. Шевченкові доводилось би бути соціалістом вже зовсімного розуму а я й наирозумінній разуму не міг бы начати соціалізм тілько з того, що він був іншим в Росії в часі Шевченкові“.

І зному таки Драгоманів з надзвичайною яскіністю доказує що-коха характеру соціалізм був природним Шевченковим порівнюючи його з жидівськими пророками. „Ta, каже він,—коли ми їх запинимо в соціалізі, тоді стратимо „усякий яскінний образ соціалізму“.

Надзвичайно справедливо! Але не можна одкладати глибокого зважку між тим соціалізмом почувань і нашим. Не так важко „записати в соціалісти“ Амоса або Осію як зрозуміти, що вони були виразниками ідеалів мас в багатому різних сучасному пролетаріатові. Науковий соціалізм опирається на фабрично-заводський пролетаріат і здає до музею, про те не без поваги, попередній арсенал визискування кляс. Але поєднані тих кляс він просто оділісти до архіву не може, бо поезія є почуття живе. Вона допускає людські серця запалюватись скованим у ній полум'ям, хоча б зовнішня сторона і належала іншій культурі. Сам Драгоманів переличує як своїх вчителів таких людей, як Лю-Блан, Прудон і до них подібних. А про те і вони встаріли і встаріли багато скорін, ніж Шевченко, котрий

ніколи іх не читав і не піднісся до рівня іх культурності. Се вже факт, се вже безсумніво винесений нащадкам присуд.

Згодимось зовсім, що „думки чоловіка, котрим володіли майже зовсім тілько біблейські пророки та спомини українського гайдаманства, не можуть ставитись у ряд з думами соціалізму ХХ ст.” — і скажем: але почуття такої людини можуть бути в повній мірі рідкими і соціалістами 20 століття.

Дуже цікаво, як сам Драгоманів будував свою душу в морально-естетичному розумінні, яку віру сам він мав, що в його загрівало його суспільну діяльність. Ось що говорить він про себе:

„Думка про поступ історії наперед стала ґрунтом і піввіною всякої громадської, політично-соціальної праці і в ціліх гуртів і в кождій людині осібно, вливачою вільними робітниками коло добра громадського таку силу в душу, яку колись давала найліпшим з рабів божих віра в царство небесне.”

Чудесні слова. Але коли він попрікає поета, що в його було „міцної я ясної думки про поступ в історії—то чи не єде мімоволі вам на думку що й наврід чи будо і в Драгоманова. Хіба ми тепер визнаємо прогрес в історії, як якнісъ то фатальний закон? Божі вірти в прогрес, як такий все одно, що вірти в якесь явище чудесне? У нас тепер є сіру почасти заступник науковий прогноз еволюції капіталізму, по часті надії, оперті на свідому силу передового людства, а в будучим сила людства в його цілому. Точний прогноз, найбільших перспектив і заклик до глибокої активності людини, єдиної в відомій нам історії справжнього носителя оцінки і стремлення до кращого,—замінили для нас віру в „Поступ“, котрого XVIII вік почав великою літерою в рійн з іншими чудесними божками—Розумом і Натурою. У всьому тому коринилася ще визначна доза метафізики. Але коли були поети, котрі захоплювалися ідеєю поступу—котрі знаходили перед нею такі гірні, як наприклад, „Визволений Прометей“ Шеллі, або поезія „Прогрес“ Гіго—то вони не умрут. Бо емоціональне значення цього повного настрою пориву до будучини—глибоко людське на їх часи.

Більше всього правда на бочі Драгоманова. Один він переконує, що Шевченко не був громадським лід'єм в точнім розумінні цього слова. Але тут Драгоманів сам краче всякої іншої розумі, в чому річ: „В кінці ми думаємо, що Шевченко міг мати велику силу і політичну і революційну, хоч би і сам не був громадянином, політиком. Це погрібло осібної натури, котрої Шевченко не мав, власне через те, що він мав свою осібну натуру—поета, тоб то чоловіка, котрої

душа й чує картинами і котра перш усього рветься до того, щоби списувати ті картини чи на полотні чи на папері словом. Такий чоловік може мати велику політичну силу—тілько не безпосередню“. От саме так, і коли такого осередку не знайшов Шевченко за життя, то він знаходить його тепер. Найменше я можу сперечатись з Драгоманівом відносно того, що скілько Шевченко зрозумілій для селян, Се краце мене знають ті, що безпосередньо стежили за життям українських простих людей.

На думку Драгоманова Шевченко дуже часто зловживав словами чужинців, олімпійськими богами і т. ін. Йому так само здається, що мова Шевченка іноді дуже штучна, що почуття Рого не зовсім цінні, словом, що для простого читача він вже занадто шляхтич. От чому раюха, що в його поезії, до того багато перестарілого, не досить раціоналістичного. Драгоманів приходить до висновку, що слід брати з Кобзаря тільки щітати і протиставляти їх до цілком наукових трактатів з історії України і соціальному питанню. „Таких щітатів в Кобзарі знайдеться чимало й преучових і розумом і мовою, і плачем, і сміхом, і силуою картин, і до того проштовтою своєю. Такі щітати, згадані показують, що справді в йому був і мужніший писатель і душа—чоловік і великий розум глубоко громадський чоловік“.

Ми, котрі можемо вже відноситись без страху до відсталого Шевченко, коли почнемо вибирати такі „щітати”—щітати, то чого доброго прочистимо усього Кобзара! Але се не від того, що ми були зовсім не згодні з Драгоманівом. Кождий повинен пройти через його сувору критику. Вона не змінише Шевченка, але вона очищує його. Пронесши крізь полутило Драгоманівської критики усього Кобзара, ми побачимо, що многе в йому було віліке з естетичного боку, як краса способна давати натхнення; але, звичайно, не може бути прийнятвою для виключного провідництва. Було by дивним рухуватись з образами й почуттями поета, як з якими святим писаним якому належить керувати нацією практикістю. Дивна музика лишається дивною, але критична і наукова думка обрідити поруч своєю набивашкою роботу. Світла і провідництва шукав практик у теоретіків, Шевченко для українців, а за ними і для світової демократії—благато жерело цього тепла! Але і Драгоманів лишається жерлом світла, що динує далекозористість, іскравостю і красою свого розуму і лишається величким учителем, котрий далекозористість і правдолюбством не нижче самого Чернішевського.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

БАЙКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

(ЕТНОГРАФІЧНА СТУДІЯ).

*«Розідка М. Драгоманова про
«Байку Богдана Хмельницького»
Грондським, до Богдана Хмельницького в 1655 р.,
подав одну подробнію, интересну не тільки для політичної,
але й для літературної історії нашої батьківщини, Ми розуміємо
ту байку, що оповів польським послам Б. Хмельницький, Ми
так мало маємо звісток про усну словесність наших предків,
що кожда звістка про неї стає дійчі дорого. Та окрім того
байка, що й записав со слів гетьмана угорецький історик,
интересна своїми відносинами до давньої писемності і усної
словесності різних народів, азіатських і європейських. Розбір
сих відносин відкриває нам на політичному прімірі історію
сотен, коли не тисяч так називаних народів оповідань і
вірувань, що кидав світло і на практично важливу справу про
відносини межі так називаними народними і культурними, национальними й інтернаціональними елементами цивілізації. Через
те ми надімосьмо, що читач не візьме нам за зле, коли зупинимо
його увагу на байці славного гетьмана, котру він може
проніув, занятий політичним інтересом історії, в яку вона
ставленена.*

Iv. Франко.

1. Типічне значення байки Хмельницького.

Сучасник славного українського гетьмана й історик воєнного з Польщею, Грондський, оповідаючи про посольство своє, вкупі з Любомицьким, до Богдана Хмельницького в 1655 р., подав одну подробнію, интересну не тільки для політичної, але й для літературної історії нашої батьківщини, Ми розуміємо ту байку, що оповів польським послам Б. Хмельницький, Ми так мало маємо звісток про усну словесність наших предків, що кожда звістка про неї стає дійчі дорого. Та окрім того байка, що й записав со слів гетьмана угорецький історик, интересна своїми відносинами до давньої писемності і усної словесності різних народів, азіатських і європейських. Розбір сих відносин відкриває нам на політичному прімірі історію сотен, коли не тисяч так називаних народів оповідань і вірувань, що кидав світло і на практично важливу справу про відносини межі так називаними народними і культурними, национальними й інтернаціональними елементами цивілізації. Через те ми надімосьмо, що читач не візьме нам за зле, коли зупинимо його увагу на байці славного гетьмана, котру він може проніув, занятий політичним інтересом історії, в яку вона

2. Зміст байки Богдана Хмельницького по Костомарову.

Ось та байка з моралю, виведеною з неї Б. Хмельницьким, по перекладу М. І. Костомарова¹⁾.

«Слайдте та слухайте, панове! Ви принесли нам прегарії пропозиції від короля, але чи можливо їх приняти, чи не можливо? Вислухайте отсік побрехенья! Давно, кажуть, жив у нас селянин, дуже маючий; усі сусіди завидували йому. У того селянина був домашній вуж, що нікого некусав; господарі усе клалі йому молоко в діру і він часто лазив між родиною. Одного разу сталося таке: дали хлопцеві молока; прийші вуж і почав хлепати молоко з горіння; за те хлопець ударивого ложкою по голові і вуж укусив хлопця. На жалбині

¹⁾ Богдан Хмельницький, вид. 4-те, 1884 Т. III, 216—219.

крик дитини прибіг батько й дізnavши, що вуж укусив сина, кинувся вбивати звірюку; вуж успів сковати голову діру, а хвоста не успів; господар відійшов йому хвіст. Хлопець умер від укусення, а вуж лишився кількою й від тоді боявся влизати з діри. Незабаром після того боягство того чоловіка почало значно вменшатися, нарешті він став даже більш бажаючи дізнатися про причину побіг до захоронів і каже йому: „Скажіть, прошу вас, що се значить, що минулими роками менце дбав про господарство, а всього у мене було благо; і в кого не було такого і таких прегарних волів, як у мене він в короїв не давали стільки молока; і в кого він не давали такої пишної новини; і в кого кобили не родили таких гарних лошат; іде поля не давали таких богатих житів у нічних садах не бріяло стілько біж; стада мої не терпіли від слабості; я сам не знає ніяких неприємностей; в домі моїм бували гости; і в кого з сусідів не було такої великої родини; більш не відоходив з під моїми дверима з порожніми руками; і в чому не було недостатку; всього добра було у мене доволі. Та ось за скілько років розілосі все, що я зібрах за ціле життя, і мік сусідам нема біднішого від мене і хоч я паду від праці для піддережання життя, а про те що не йде мені на користь, але що день гірше й гірше. Скажіть, коли знаєте, причину моного нещастя, і чи не можна помогти йому?“

Йому відповіли: „Поки ти давнішими роками гарно обходився зі своїм домашнім вужем, він брав на себе всі нещастя, що грозили тобі, а тебе лішив вільним від них; тепер же, коли мік вами настало ворожіння, всі біди впали на тебе. Коли ти хочеш давнішого щастя, то погодися з вужем“. Жінка понесла йому молоко, але вуж наївся молока таї знів сковався в норі. Якісь час додглядав сего господар, далі почав кинкати вужа, бажаючи заключити давнішу дружбу. Тоді відповів йому вуж: „Даремно ти заходишся, аби була мік наїм така дружба як давніще, бо скоро лиши поганину на свій хвіст, що я втратив за твоїого сина, зараз вертаєш мене пересеред; з другого боку й ти, скоро лиши згадаеш, що ти втратив сина, зараз закинути у тобі обурене, так що ти готов розторшити мені голову. Через те досить буде дружби між нами, коли ти житимеш у своїм дому, як тобі любо, а я у спой норі, і будемо помагати один одному“. Тє саме, пане после, сталося й мік Поляків й Українцями. Був час, коли в сім величезним будинку Річи Поселотіл ми разом були часливи, радувалися нашими спільними успіхами; козаки відвертали від королівства грізну небезпеки і самі брали на себе ударі варварів. Мешканці Польщі, зберегаючи козаків

у волі, не сердилися за те, коли вони сервали з молока, що находилися в закутках, кули не дохоляли ті, що звуть лише себе синами давньої батьківщини. Тоді королівство польське процвітало й сяло щастем у очах усіх народів; усі народи проявляли їй сяло щастем у очах усіх народів; усі народи завидували; ніхто не брав злоби від королівства польського, а куди лише польські нійська яни в купі з козацькими силами, скрізь триомфували, скрізь висплювали побідні пісні. Але потому ті, що звуть себе дітьми королівства, стали нарушувати Українців і бити їх по голові, а Українців, коли їх заболіло, стали кусати; тоді сталося, що й Українців більша частина відтія від синів королівства чимало пропало. Від тоді, скоро лише ті народи згадала біз, заподіяли один одному, зараз повстає пересеред, і хоч почнуть вони годити ся, то через найменшу причину справа не лізиться.

„Найумірніший з смертних не може зробити того, аби між нами настав певний і довгий мир, як лише після: нехай королівство польське зреетьсь всього, що належало до князівств великі русько, нехай віступить козакам до кермования всю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав і Перемишль, з умовою, аби ми, сидячи собі в своїй Русі, як у норах, відвертали ворогів від польського королівства. Але я знаю: як би в цілі королівстві линілося всього сто панів, то й тоді вони не пристали на се. А козаки, поки матимуть зброю, теж не відступять від сих умс“.

3. Українські варіянти байки про селянина і вужа.

Оповідання, похожі на цю байку Хмельницького, і досі можна почути від українських селян, тай звязані з ними повір'ям про те, що змії можуть дарувати багатість і приносити щастя в хату. На жаль ні один видавець українських народних оповідань не записав інше народного варіанта цієї байки, але ми самі чудо дитинною оповідання зовсім схоже в основних рисах з байкою славного гетьмана і не сумівасямося, що, спітавши старих людей, і тепер дослідник почує в різких місцях України варіянти нанедованого вине апольго.

4. Міжнародний характер цієї байки.

А про те ми дуже поміяли би ся, як би вважали се оповідання за виріб місцевої народної мудрості батьківщини Богдана Хмельницького, а се по найбільшій частині готові думати наїні, часто наївті дуже вчені дослідники народних оповідань і рідної старовини. Байка Богдана Хмельницького належить до того величезного скарбу оповідань, що вже давно

став власністю *міжнародною*, хоті ріжні його елементи й мусили першіно поєсти в сій чи тій спеціальній, або національній обlasti. Означити в кождім окремі разі, в якій обlasti повстало яке оповідання й якими дорогами воно розширялося в інші обlasti,—помагає порівнанне варіантів того оповідання, які ми находимо у ріжніх народних обlastях ріжними часами.

5. Варіанти байки: індійський і класичні.

В сім разі оповідання, що чинить основу наведеної вище байки, зайдло наявіт у письменство вже дуже давно; воно подиється у грецьких збірниках, що називаються звичайно байками *Елопа*, і в латинських наслідуваннях їх, та й у збірнику індійських байок, звісні під іменем *Панчкатантри* (п'ять книг). Хоч остатні пам'ятки, що до часу своєї неконченій редакції, й пізніша від класичної епохи, а про те основа її без сумніву старша; власне індійський збірник дає нам байку, що ми нею займаємося, в формі найоригінальнішій і рівночасно найближішій до редакції Хмельницького,—через те ми й почимо наш порівнянний огляд від індійського варіанта, й дамо його в повному перекладі з німецького перекладу Т. Бенфей).

6. Зміст індійського варіанта.

«В одній місці жили брамін на ім'я Гарідатта. Він займався хліборобством, але завсіди минав у нього час, не даючи ніякої користі. Раз брамін став засилити з утоми від спеки під кінець горячих годин серед своєго поля в тіни дерева. Коли сі він побачив, що з пів недалекого муравінська вилізла страшна змія, вкрашена величезним чіпцем, тай подумав: „Певно се божество цього поля, а я його ще ні разу не вшанував. Ось чому мое хліборобство й не дae мені дохoudу. Треба зараз же вшанувати його“. Подумавши таке, брамін зараз же добува звільни молока, наливши його у пугар, пішов до муравінська таємі сказав: „О владико поля, як довго я не знав, що ти тут живеш! Через те я тебе не вшанував ніяк, за що ти прости мене тепер!“ Промовивши сі й поклавши

¹⁾ Panchtantra; Fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen von Theodor Benfey. Leipzig 1859. I—II. Влаштиво перед读后感 в другому томі, а перший посвячений краткі пам'ятки і походженням огайдой кожного з цого оповідання. Наше оповідання, що є в книзі III., пр. 5 Панчкатантри, див. в II. т. 244—247; увага до цього в т. I., § 125 дуже гарний переклад Панчкатантри на французьку мову, здадений д. Лансеро—(Lancereau, Paris, 1871).

молоко, він пішов до дому. Коли на другий день він прийшов подивився на те місце, то побачив у пугарі червонець—і та він ходив що дія сам, подавав молоко і находити все по червінцеві. Але раз брамін наказав своєму синові віднести молоко до муравінська, а сам пішов у місто. Син відійшов молоко, поклав його й пішов до дому. Коли він прийшов на другий день, побачив червонець і взяв його. Він подумав: „Певно в сій купні повно червінців; ану-ко я вію змію й заберу від разу все!“ Порівнявши таким чином, брамінський син ударив змію ломакою по голові, подаючи їй молоко. Але змія, що з волі долі лішилася жіла, вскусила його люто затрощеними зубами, так що він на-млі ока вмер. Onісля люди його наказали недалеко від того поля купу дров і поховали молодця. На другий день вернувся батько. Дізнавшися від своїх людей, прі яких обставинних погиб його син, він зосвім зголосив на те, що сталося, і сказав: „Хто не ласкав для животин, що наближаються до нього за-для оборони, того колищне благотвор гине, як ціште лебедів у лъготском лісі“.

Люди спіткали: „Як ти було?“ Брамін оповів про лебедів і «жуку птицю. Тут Панчкатантра дає се нове оповідання, способом східних збірників оповідань, вставлючи одну історію в другу. Ми пропустимо се оповідання, бо воно не йде до нашого предмета, та звертаємося до дальніої історії про змію в браміна. „Сказавши таке, взяв брамін на другий ранок знову молоко, пішов туди (до муравінська) і почав славити змію голосом. Минув довгий час, змія показалася, але зуниклася на вході муравінська й сказала браміні: „З захланності приходиш ти сюди, покинувши наїті сум по твоїм синам. Від нині дружба між мною й тобою буда бути як мені не до вподоби. Мене вадрив твій син у молодечів нерозумі і я його вскусila. Я можу і забути удар ломаки? А ти як можеш забути сум і сердечний біль по твоїм синам?“

Сказавши се, змія дала йому дуже дорогу пералу й пішла. Сказавши ще раз: „Не приходить більше“, вона скочила в свою нору. Брамін узяв пералу, пожалував за нерозум своєго сина таї пішов“.

7. Порівнання обох байок.

Схожість між оповіданням українським і індійським очівдна від разу. Ріжниця-ж між ними не лінє у съому, що Хмельницький очевидчіки видумував подробці на те, аби байка була більше підхолудна до сучасного йому політичного руху (так у нього вуж бере на себе ударі долі і тим помагає

щастю селянину, а не безпосередньо посылає те щастя, як се признають і повір'я українські й інших народів, куди дійшли подобні байки), але й у тому, що в індійському оповіданню подобні більше на місці й мотиви постуپків усіх осіб показані ясніше, як і повинно бути в оповіданні орігінальнім, а не засвоєним із людського поговору. Такою логічністю та пільгістю перевиникає індійське оповідання класичні байки,

8. Класичні варіянти байки.

Зо скількох греческих редакцій езопівської байки на цю тему ми навмисно вибираємо найдовшу і найдокладнішу, надруковану у виданні Де-Фурія по фольклористичним рукописі

«Змі», що жила в норі перед дверима селянином, раз укусила його сина в ногу. Коли той зараз же номер, родителі його дуже засумували, Батько, сердитий за се нещастя, вхопивши сокирку, задумав убити змію і коли вона вилізла на та не налилася добре і через те лише відівів кіничок хвоста. Тоді селянин, боячися, що змія не зробила смерть і йому, взвів мухи, води й меду та просив змію відновити згоду. Але змія, злегка шипнивши і все ще під каменем, промовила: «Не захолись більше, чоловіче добрий! дружба межі наїм неможлива, бо ян і поки бачитиму своє калітво на хвості, ані бачучи могилу твоєго сина, не можемо бути в спокійній настрою духу». — Байка ся навчає, що ніхто не може забути ненависті й почуття пісміти, поки матиме перед очима нагадування про дізнану кривду^{2).}

9. Характеристика гречкої байки.

При порівнянні сей гречкої відміни байки з індійською кідається в очі її вірочистість і брак у ній або неясність мотивів поведінки дівчих осіб; змія незвісно через що вусила хлопця; батько, що рішався був із пісміти вбити змію, потому

²⁾ *Fabulae Aesopicae. Cura Francisci de Faria 1809*, ст. 248—251, fab. CLV; другий варіант короткий тамже 84—85, fab. XLII; та у виданні *Coray, Parerga*, B. 1810, ст. 83, fab. 141.

Про прикмети четвертого, найстаршого по формі варіанта, що є оксфордською рукописі байок Бабірса, див. у *Zindeff*, *Aesop in Augsburger, a Rheinisches Museum für Philologie* 1847, 640.

³⁾ То само властиво і в інших варіантах, лише в *XLI* виду у *De-Furii*, та у *Coray* ст. 339, удар селяніна влучає не у хліст змії, а в камінь.

дикається, що вона його самого не вкусила і лише через те ще миритися з змією. Гречка байка робить враження чогось недодучого, або недобре засвоєного. Такий же характер має й латинська байка, що дійшла до нас також в кількох версіях: Федра й Ромуля^{1).} Ми наведемо тут текст байки по Ромулю, бо віршовані байки Федра були забуті в середніх віках і не мали безпосереднього впливу на склад середньовікової редакції байок, у тім числі й тої, що займає нас. Заважаємо зрештою, що байки Федра й Ромула ріжнуться між собою сим разом лише формою.

10. Зміст Ромульової байки.

Ось Ромульова редакція нашої байки:
„До дому одного бідака приходила змія до стола і користувалася крихтами (за їх ідою) — і все йшло часливо гостядарев. Через якесь час бідак почав сердитися на змію та зранив її сокиркою. Після цього він попав у давню нужду. Порозумівши, що він розбогатів від цвясти змії, котрим користувався поки не зранив її, чоловік покаявся (за свій поступок) і пішов з плачем просити прощення. Але змія йому сказала так: „Як ти кашеш, то я прощаю тобі твоє лихолідство; та хоч би рана моя й загоїлася, то близько після неї не дастъ тобі повірити тому, що наша добрина дружба шіком обновилася; та само я тобі стала би приятелькою, як би могла забути зраду твоєї сокирки. Так на завсідні мусить лишитися підозрілим тобі, хто образив коли-небудь другого.“

11. Походження гречкої і римської байки від індійської.

При загальній уривочності викладу, ся латинська байка визначається ще в тим, що зовсім пропущено мотив, чому бідак осердився на змію. Вона не каже ані слова про те, що змія вусила сина. За те вона зберегла подобіння годування змії чоловіком, хоч і передає її подобіння про збагачення бідака прихильною змією — риси, яких нема у гречкої байці в порівнянні з індійською. В загалі, склавши до кути гречкої *я латинську байку дістаєм основу індійської*. Вже по сім одини можна долагуватися, що сі байки класичних народів мали за орігінал індійські, а зовсім не напевні, тим більше, що уривочності викладу більші із перших і недобре мотивовання поступків

¹⁾ *Phaedri fabularum Aesopiarum libri V. rec. Schwabe*, II, 406—407, Appendix, fab. XXXIII. *Bibliotheca classica latina*, Parisiis, N. E. Lemaitre; там же, 444, Romuli fab. Aesop. I. II, XI. Zündel, op. cit. 443.

дієвих осіб у байках класичних, як порівняти їх з індійською, теж не промовляє за орігінальністю перших. При тім же образ змії, що живе в муралісках на розсипаному золоті, дуже часто подибується в усіх витворах індійської літератури, а не лише в отьому апологу тай звязаний і оповіданнem класичних писателів про мураліки, що вигрібають золото в Індії.

12. Питання залежності грецької і римської байки від індійської.

Коли таким чином наведемо вище байка Паньчантри має всі ознаки твору орігінального, а байки грецькі та римська ознаки наслідування, то питання, як і коли могли перейти сю байку класичні народи середземноморського басейну від далеких мешканців берегів Індії та Гангеса? Питання се, то лише частина незначної інтересного питання про обопільний вплив різних народів світу від найдавніших аж до наших часів—питання, вже на стільку обробленого практічною європейськими ученими остатчно десятиліттями, що про більшу частину сторін його вже можна дати зовсім докладні вказівки. В сьому разі справа зводиться до того, що таке оті грецькі та латинські байки, котрі дійшли до нас під іменем байок Езопа?

13. Історія езопівської байки.

Всі звітки, які подають давні письменники про особу того Езопа, так і суперечні та неясні, що звести їх до чогось означеної нема ніякої можливості. Навіть час його життя кладуть різкі письменники ріжко: від 59-ої олімпіади до 40-ої. Розуміється, що Езопа, як дійсної особи, николи не було. Се по просту мітчний тип, як Гомер, Лікарт і т. д., до котрого припаджувалися байки, анекдоти, дотепні приказки, що ходили серед народу. Історію езопівської байки можна відтворити за літературними вказівками давніх письменників далеко імовірніше, ніж за біографічними звітками про особу Езопа. Так напр., Плітон подає, що Сократ (ум. 396) перекладав на елегійні вірші богато байок Езопа—значить, до Сократа ті байки не були виложені віршами. Діоген Лівертський, письменник III-го століття перед Р. Хр. подає, що Дмитрій Флареський, Атенський, бессідник в філософ, що имер кола 282 р. перед Р. Хр., зводив до купи байки Езопа—значить, зводу того лоти не було. Нарешті Бабріос, що жив у пів століття після Діогена Лівертського, зложив віршованій звід езопівських байок, що ходив по руках очочих аж до XII ст. після Р. Хр., але потім його забуто, поки знав не знайдено на Афоні у

1844 р., і тепер він є піастовою для всіх розмов про езопівську байку. Бабріос, сам родом із Сирії, тоді, згеленізовано, каже, що байку видумали Сирійці, підмані Ніна і Беля, се-б то Асирійці (свідоцтво, до котрого ми ще вернемося), а що до Греції її переніс Езоп; про свою-ж працю Бабріос каже як про справу „нової Музи“, про себе як про чоловіка, що „отворив двері, котрими зараз увійшли інші“. Значить, перший більше чи менше повний віршованій звід байок, пристисуваних Езопом, зложено аж у ІІ-го му столітті перед Р. Хр. Як далеки ми від думки про Езопа, як про ділісного письменника VII—VI століття перед Р. Хр., а заразом і про езопівського байку, як продукт обстоїтого творіння! Як би навіть справді й існував коли небудь Езоп, як індійці, що складав байки, то уста передача іх протягом кількох століть, звісно, не зберегла би з них нічого індійського! Й додала би до них інші, про які складаю і не думав. Ті додатки йшли далі! Ї після того, як був зложений звід Бабріоса, як у глуб середніх віків, із котрих ми маємо тепер рукописи езопівських байок. Найстаріші рукописи—Хо століття, а найбільше розширеній був звід византійського червня XIV ст. Пілянуда. Латинські байки також причеплені до імені Езопа й очевидчі перейшли в Італію з Геллані відносно пізно і при тому мауть із-разу устуно дорогою, а вже потому літературною. Першим зводчиком їх у Риміні був Федр, виноводець Августа. Федр не знав Бабріоса і при тому викладав свої байки з відмінами, часто (як ми бачили вище) доволі значними від грецьких редакцій байок.

Після Федра зводили байки Абін, із 42 байок котрого 32 перекладені з Бабріоса, та Ромуль, що вже належав родині до середніх віків, ніж до класичної давнини. Прозаїчний звід Федра був забутий аж до самої епохи Відродження.

14. Східне походження байок Езопа.

Але не досить того, що так звані Езопові байки не є під твориця звісного грецького, більш тім дуже давнього письменника—байки ті, бойд по найбільшій частині, не були продуктом творіння і грецької нації, як се властиво признавали ї самі Греки. Ми вже навели вище заяву Бабріоса, що байку винайшли старі Сирійці, а що Езоп перший лише переповів ї Гелланам. Із сим властиво го лягти я ріжкі варіянти біографічних оповідань про Езопа, що роблять його то Фргіцем, то навіть Етілоном, та й назва у Греків моралізуючого аполога байду фргіцького чи лібанського. Греки самі признавали, що дістали байки зі Схолу, від народів давньої культури, а

порівняний дослід літератури й народних оповідань усе більше півторажує сю зразу неясну відомість.

15. Порівняний метод у фольклорі.

Згаданий вище порівняний дослід став на мінний grunt від часу, як Європейці візнили літературу Індії. Європейських учених вразила схожість оповідань і байок класичних і ново-європейських народів з індійськими оповіданнями і вони виробили три теорії для пояснення тієї схожості. Розуміється, ми можемо тут лише натянути на ці три теорії та їх виключнощі до іх відносин до байок. У російській мові значине всіх отих теорій розібрано досить докладно в книжці д. Л. Коломачевського „Животний зпось на Западѣ и на Славянѣ“ (Казань, 1882, 1—53). Перша теорія пояснює згадану схожість переказів, збережених індо-європейськими народами з часів їх першіої племінної єдності; друга додговарується, що індійці переняли класичну байку після Александра Македонського, що вині гелленизм аж до самих берегів Інда; третя, навпаки, логадується, що Греки переняли індійські перекази.

16. Єгипет, Асира-Вавилонія, Персія й Індія—жерело казок класичних і новоєвропейських народів.

Перша теорія, котра, до речі кажучи, в Росії має найбільше вченых представителів (усі уваги до „Русскихъ народныхъ сказокъ“ Афанасьевъ проніти сюю теорію)—не відержує критики через те, що в європейських оповіданнях і байках відбиті риси побуту зовсім не першіого—звіроловного та пастушого, клівнового та патріархального—а власне пізнього, побуту східних держав: з містом, торговлею, станами, монархією й т. і. Другу теорію захітне головно те, що обстава сюжетів наших оповідань і байок, природа, фільма й фанта належать не до поміркованого європейського поиска, а до горячого, де лежить Індія, іде, до речі сказавши, зовсім не лежала Аріана, спільні батьківщина індо-європейських народів. Отси обставина, та вказаний нами вище при порівнянні спеціально займаючою нас байкою, перевага сущільності в відповідності частин індійського оповідання, кожий раз, коли ми масово ділоємо з південною народом європейським з Індією, промовляє наслідництво в користі теорії, що величезну частину оповідань Європейці переняли з Індії. Само собою розуміється, що посередниками такого переняття мусили бути давнішими часами народи, котрі жили між Інdom і Середземним морем, головно Перси та Сирійці з Малоазією. В сьому розумінні

свідоцтво Бабріоса про те, що байка передішла до Греків із царства Ніна і Беля, особливо важне, хоч його й треба трохи перемінити—признаючи Мезопотаміям і властивим Сирійцям ролю не винаходів, але посередників у передачі байки Грекам; А в тім, даліші досліди на полі культури давнього Сходу зовсім імовірно заставлять науку признати, що свідоцтво Бабріоса докладніше, ніж на се тепер годиться школа, котра виводить езопівську байку з Індії. Остатня була признаана переважною, коли навіть не виключною батьківщиною оповідань, спільніх Європі зі Сходом, головно через те, що індійська література була—вкупні з жіндівською та по часті з персидською—майже одноковою літературою давнього Сходу, що дійшла до нас у більше чи менше повній формі. Але від якогось часу відкриття в єгипетських папірусах і в ассирійських глиняних книжках дали можливість пізнані останки писемності давнього Єгипту й Ассире-Вавилонії. Між сими останками є релігійні поеми, в котрих треба призначити жерелом богатъю вірувань класичних і по тому нових народів, нарешті казки, де видко первозорів богатъю казковими епізодами у європейській народній словесності. Виключно індійську форму походження певної частини казок класичних і новоєвропейських народів треба тепер перемінити, признаючи, що жерелом тих казок була словесність великих культурних народів Азії та Африки взагалі, а не лише самой Індії. Те, що було з властивими мітами, з магією, казками, могло бути і з байками-аполъгами, і єгипетські карикатури й рисунки з звірівного світу дають уже й тепер підставу до подібної гіпотези.

17. Значине Індії в збереженню сих байок.

Але сяк чи так, а тим часом індійська словесність з повним правом можна вважати коли не найбільшим періодом жерелом більшої частини європейських казок і байок, то в кожному разі скарбом, що зберіг цілу купу їх варіантів у найближчій до первісної формі. Шо до байки, котра спеціально займає нас, то се можна сказати майже з повною достовірністю. Пітання тілько в тім, як передішла вона й тепер підібні її байки з Індії до народів класичних?

18. Коли і якими дорогами переходять байки з Індії до класичних народів.

Розуміється, дорогою устної передачі, чим і пояснюється вривочний характер езопівської байки, грекої з латинської та неповна згода остатніх. Сей рух індійських байок і

взагалі оповідань на Заході мусів появитися з особливою силою в епоху буддизму, себі то після VI-го століття перед Р. Хр., бо буддісти визначалися особливим завзяттєм до пропаганди й посилали своїх місіонарів на Заход, болай до Афганістана, тим часом як народи, що жили на заході від Індії, в епоху персидську й потому македонську, зі своєго боку посилали в Індію своїх вояків, послів, купців і шукавів мудрості. Коли в самій Індії залежено збірники байок, сказати докладно важко. Певно, початок їх іде ще з епохи передбуддійської; та буддізм, з його наклоном до моралізації й пропаганди, мусів особливо пхнути до розвитку байкової літератури. В кожому разі вже в писаннях індійського граматика Паніні, що жив 3¹/4 століття перед Р. Хр., є вказівка на істновання зводу байок, від которого між іншим пішла й Панчачантра. Значить, коли се звід існували уже 4—5 століття перед Р. Хр., та й тоді окремі байки, котрі, розуміється, могли існувати в Індії й кілька століть давніше, мали досить часу до епохи Сократіса, а особливо Бабіроса, аби посунутися від Інда до Середземного моря навіть для помочі устрою передачі. Діставши ж у Греції й опісля в Римі літературну форму, байки сі могли вже тим швидше розширятися серед європейських народів у давнину й в середині віків, від половини котрих збірники езопівських байок почали перекладати і на мови новоєвропейських народів.

19. Байки Езопа в Славянщині.

Таким чином байка про селянина та змію в ії езопівській формі зашла і в країну славянсько-руську. Польський переклад байок Езопа надрукованій був уже в 1585 р.

У XVII столітті західні Русини почали перекладати сі байки з польської мови на українську. В описі одного з них перекладів у звісній праці д. Пипіна «Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских» згадано її байку про селянина й вужа. (Пиппін, op. cit. 172).

20. Відносини байки Б. Хмельницького до індійського первовзору і езопівського його відгуків.

Та ось що інтересно: байка Б. Хмельницького далеко близша своюю редакцією до самого індійського первовзору, ніж до езопівського його відгуків, грецького й латинського. Як се пояснисти?

Аби відповісти на це питання, ми мусимо розгорнутише одну сторінку з історії впливу словесності східних народів

на Європу, сим разом уже не лише дорогою устного переходу оповідань, але й через писемність, і через те тим глибшого.

21. Збірники індійських байок.

Вине ми згадали, що в Індії були збірники моралізуючих казок і байок іще поверх 350 років перед Р. Хр. На скілько можна судити по теперішнім останкам того збірника, то був звід у 13 главах під іменем Nitīcāstra, від слова nīti—світова мудрість. Проповідники буддізму порозиносили частину цього збірника до різних народів східної Азії, так що тепер є літературні переклади цих частин не лише на мови народів індійських півостровів, але й на тибетську, китайську, монгольську, та в усіх варіантах цих оповідань на мовах усіх тих народів від Челепона до Японії й від Малікім до Камлікім. У самій Індії, в ії найдавнішій мові, санскритські, збірник сей теж не зберігся, із котрими найповніші звістки під іменем Панчачантри. Далі певна скількість апологій першішого збірника увійшла в склад величезної згідної поеми *Mazabharati* в лоджату до неї, що називається *ca Garibancsa*¹). Декотрі варіанти з найдавнішої редакції Панчачантри увійшли в склад перекладів цього збірника на різкі діалекти Індустана, тай у пізніці зводи із котрими, як *Gītāpādesa* (корисне навчання) і збірник казок браміні *Cola-Desi*, що жили у XII ст. після Р. Хр.².

22. Переклади індійських збірників казок і їх вплив на всілякі суспільні.

Зріст зносин між Індією та західними сторонами в після-македонську епоху занік чутку про індійський підручник мудрості і на Заході. У VI столітті після Р. Хр. новоперсидський царь Xosroes Nuširwan (531—579) післав до Індії спеціального посла з тим, щоб вивезти відтуди дорогоцінну книгу. Посол добув те, чого було треба, щось подібне до редакції Панчачантри, котрій дійшли до нас і зроблені з того переклад на тодішнє персидську мову, звісну під іменем *pelvā*. А в тім, той переклад пропав під час катастрофи, що постигла ново-перське царство; бодай його досі не найдено. Але з цього

¹ Першу (не всю) переклав на французьку мову H. Fauché (Х вол. 1863—1870), а другу A. Langlois (І вол. 1855). Нагі одно з імен Вішну. Гарісане оповідає головно про втілення Вішну в формі Крішни.

² Оба ці збірники перекладені на різкі європейські мови, а Гітападеса навіть і на російську під заголовком «Басні и казки індійські, сочинені Вішну-Сармою». Слб. 1807.

зроблено було переклади сирійський, найдений недавно, та арабський, зроблений у VIII ст.¹ по наказу каліфа Альмансіра, Арабський переклад називається Kalilah ve Dimnah се-б то Prostomudhij i Ximrâb, бо байки причеплені до історії супримця двох шакалів, котрі так називаються, і з котрих хитрій інтригувє проти бика перед царем звірів, львом, що нарешті й убиває бика, але потім карає на смерть інтригантів. Арабський переклад, що очевидчі ходи у скількох редакціях, був жерелом ріжких перекладів і переробок як азіатських (перських), другої сирійської, жидівських, монгольської, турецької), так і європейських. З остатніх ми згадуємо тут лише про грецьку редакцію, зроблену в XI ст. під іменем увічнаній і слідчій, що була первозвінною для церковно-слов'янських редакцій (вкорочених), котрі недавно видавало петербурзьке Общество любителей древней письменности, та про одну з латинських, що її завдяк у XIII ст. Жил Иван из Капуї під заголовком Directorium huncipas vitaе (Правили людського життя). Редакція Івана Капуанського був жерелом для більшої частини західно-європейських редакцій під італіанських до чеської, з віймком редакцій еспанських, що причеплені самостійно до одної з арабських редакцій через самостійний латинський переклад. Коли подамо, що у ріжких народів, до котрих заходило таким чином індійські казки і байки, оповідання сі не лишилися лише в письменстві, але переходили і в устну словесність, і, що побачимо по часті дали, навіть ішли від одного народу до другого дорогою устною, незалежно від письменства—то дістанемо спрощі чудний образ начислення творами одного племені народної словесності майже всіх племен старого світу, не виключаючи й народів полярних, зачеплених збуддізованням шаманством, і чорних Африканців, до котрих доторкнувся арабський вliv.

23. Байка Б. Хмельницького в перекладах індійських збірників.

Між оповіданнями, котрі таким чином знову рушили з Індії на Захід, була й наша байка про блінного браміна та змію. Треба зрештою завважити, що вона не попала в „Калілу і Дімну“²; її нема ані у тій арабській редакції цього збірника, що видав Сильв. де Сасі (1816), ані в сирійськім перекладі з пельвійської редакції, що видав із німецьким перекладом Бікелль (1876). Очевидчі, її не було і в самій пельвійській переробці індійських байок. Місце нашої байки займає в „Калілі і Дімні“ подоба її, що збереглася в Магабараті

ї Гарівансі, де мораль її причеплена до історії про чудову птицю та царя:

У царії птиці було по дитині. Птиця що дня приносить до лівіріа чудові плоди, котрими годувалися її пташа і царевич. Але одного разу остатній ударив пташа ѹ убив його, а птиця за те викловала хлопчикові очі; тут вона виголошує гарячу тираду проти царів. Не вважаючи на відмінення царя, птиця вважає понову іх дружби неможливою³.

Оповідання се, на котре очевидчіків наткнувся персидський збірник індійських байок, перейшло з арабських зводів „Калілі і Дімні“ в західній переробці: жидівські⁴ та європейські; гречеські в Directorium humanae vitaе, а дал і в ті, для котрих сі остатні була взірцем, потому в італіанські повелі (Morlini в LVIII) і нарешті до Ліфонтена і таким чином стали на віki добром освіченім людям.

24. Найбільш підхожа до нашої байки—латинська байка. Й зміст.

Але в Directorium humanae vitaе увійшла й друга байка, що стоїть близьче до займаючої нас байки Паньчантри, коли не мораллю, то лівімі особами. В сій байці ми бачимо змію, що живе в людському домі. Господарі вважали, згідно з віруваннями своєї землі, що змію для себе добродійною. Господина годувала змію що дія, але раз, коли господиня пішла з дому, а господар лінівся дома, то, не заважаючи змію, побачив, що вона брізнула отрую в горнець з ідою для родини. Коли змія появляється в свій час за свою порцію, господар хоче вбити її, та змія тікає. Якісь час опісля господина посилає мужу миритися со змією, та вона каже йому, подібно змії в Паньчантрі: „Межі намі не може бути ні далі приятельства; ти будеш усе тягнити, що я брізнула отрую у ваш горнець, аби зробити смерть тобі й твоїй родині; я а буду тягнити, як ти стояв з сокирою, аби пімститися на мені. То жже краще буде, коли ми лінімось кожий про себе“. А в тім, ся байка наводиться, аби підсвітити мораль, ріжну від тої, що ми бачили у Паньчантрі і в езопівських її відгуках,

¹) Mahabharata, trad. par H. Fauche, III, 546 i d. Harivana, trad. p. Langlois, I, 93. Kalila und Dimma, transl. the arabic by W. Knatchbull, ch. XII; у настійному сирійському перекладі (Kalilag und Dinnag. Text und deutsche Uebersetzung v. G. Bickell) се оповідання займає главу 7-му.

²) Із наявданиої жидівської переробки зберігся лише вріпок, надрукованій тепер в 49-му томі Bibliothèque des hautes études; там є байка про птицю і царя, ст. 168 i д.

а то, що мудрій чоловік ніколи не повинен здаватися на ворога—змю¹).

25. Індійське походження.

І ся байка, очевидччики, індійського походження, бо мотив про те, як чоловік підлягнув, що змія бризкає отрую в горнець з лівою, находимся в XII оповіданні збірника (*Vetāla rāntchavīnītā*) (12 оповідання опира), дуже розширеного в Індії в різних мовах, а окрім того, відшвиднуши сю подробію, байка ся властиво лише варіант наведеною вище апологіза Панчантатри. Очевидччики, варіант сей рушив устною дорогою на Захід і попав до Івана Капуанського через ті арабсько-жидівські жерела, котрими він користувався, складаючи свій звід.

26. Відгук сеі індійської казки на далекій півночі.

Цікаво, що ми подибуємо очевидний відгук сього оповідання на величезний віддалі від житла Івана Капуанського, в Томській губ. В статті д. Н. Потаніна „Юго-западнача часть Томської губернії в этнографическом отношении“ (Етнограф. сборникъ, изд. И. Русск. Географ. Обществомъ, VI, 125) читамо таке: „Дім, де оселяється вуж, буде часливий; корову, которую він ссе, не доять, лицьошить вому. Одни селяни клав у комору чоботи, в которых він ходив у свята на службу божу; вуж позиносив ув один чобіт яйц, та саме перед Великоднемъ мужик висипав яйц в чобота. Вуж не набішов яєць і напустив отруй в молоко, що стояло в коморі. Коли селяни поставив чоботи на місце і поклав туди яйц, вуж перевернув покришку і розілляв затробене молоко.“ (Семипалатинськъ).

27. Розширення байки устним способомъ.

Поки що годі докладно рішти; чи занесла російська кольонізація се оповіданіє з Європи в Сибір, чи його перевізли Росіяні в Сибірі від місцевих тубольців, словесність котрих, як знаємо, так пронята будійсько-індійськими елементами, хоч найбільш імовірності в користь сего останнього згадала. В усному разі семипалатинський варіант оповідання Івана

¹ Ми не мали під рукою *Directorium humanae vitaes*, бо се неизначально різке вильаніє буде надруковане всего тільки раз, коло 1480 р., а находимо вложеній поясніє зміст байки по резюме Бенфеса та по стародавній передбіл праш Івана Капуанського.

— Des Buch der Beispiele der alten Weisen, видано в Stuttgart (1860, ст. 86, 87).

Капуанського характерним чином свідчить про можливість як наїпнішого розпросторення оповідання устним способомъ і кідає світло на те, яким чином дійшло до жерел Івана Капуанського само його оповідання. Ми просимо читача поки що затинти собі сі обставин, та й ту подробію, що варіант *Directorium humanae vitaes* виводить на сцену нову особу, жінку господаря, котрої не бачимо в Панчантатрі, та котра появляється в байці Хмельницького, а самі вернемося в Азію пошуки руху аполяга Панчантатри, що заінтересував нас, у чистішій його формі.

28. Арабська байка зближена до байки Б. Хмельницького.

Ми таки найдемо сей аполяг і в арабській словесності, коли й не в тій редакції „Калілі й Дімін“, що тепер звісна нашому вченому світові, то в не менші славному творі Масуді (ум. 956 у Каїрі) „Золоті луги“. Шкоро, що у Масуді аполяг про змю наводиться при обставинах, що по часті нагадуються, на яких його розказував Б. Хмельницький: він вкладається, на підставі одного старшого твору, в уста Абл ель-Меліка, каліфа з династії Омаядів (685—705), „Як був каліф у Мекці. На казах роздати народамъ подарунки з воєнної здобичі. На одному мішку було написано: фонд милостині. Мешканці ображилися: „Подарунки, що нам дали, казали вони, повинні походить виключно з податку, що платять раби!“ Абл ель-Мелік виніс на кадету і сказав таку бесіду: „Сім'я Корейшіт, межі яких робиться таке, як із тими двома братами, що подорожуючи ще перед проповіданням Корана, розлізлися в тіні дерева під скалами. Під кінець дня із-під скал вилазя змія і, наблизившися до подорожників, кинула ім золоту монету.—„Се мабуть зі скарбу“, сказали вони. Три дні були подорожні в тім місці, і що дні змія приносила ім золоту монету. Один брат сказав другому: „По-що нам чекати так доцільно появі змії? Чому б нам не вбити її, викопати скарб і забрати його?“ Брат хотів його задержати від цього наміру. „Чи ти знаєш, jakе він, що станеться? Може ти погибнеш, не дібравшися до скарбу“. Але той не слухав, узвіс сокиру, пілстериг вихід змії і, та ранив її в голову, але не вбив. Змія кинулася на него, зробила йому смерть і вернула в свою пору. Брат чуває обовязкомъ поховати його тіло. На другий день змія вийшла зі своєго пристановища; голова її трималася чудово і не було на ній ніяких слідів рани. Чоловік сказав їй: „Бог знає, що я плакав над тим, що сталося, й не давав братові сповісти його намір. А-но при-

ссягімо перед Богом, що покинемо всяку ворожню, і ти знов робитимеш по давньому". Змія не схотіла. "Чому?" — спітав чоловік. Змія відповіла: "Тому, бо я знаю, що ти ніколи не можеш помиритися зо мною, поки бачитимеш могилу твоєго брата, та я й я не зможу помиритися з тобою, скоро тільки згадаю про рану". — Кафіл додав вірші на Набігаба:

Я бачу перед собою могилу, що враже в очі,
І ту сокиру, підняту грізно над моєю головою.

Корейшти. — Омар, син Каттаба царював над вами як чоловік острій; він держав вас на короткій удеці і він слухали його покірно. Його наступник Отман був людянин, смирний і великолудний, і він збунтувались проти него та вбили його. Ми післали Мосліма приборкати вас і він його вбили в день Гарраха. Ми знаємо, значить, що ви не можете любити нас, поки будете тімити про той день, так само як і ми не можемо любити вас, згадуючи про убийство Отмана".

29. Мандрівка арабської байки по Європі.

При всіх своїх прикметах, байка арабського каліфа, сеявній відгук індійської байки і при тому далеко близіший до оригіналу Панчантанти, ніж до езопівських копій. Очевидчички, що індійський орігінал знов поспуснувся на Захід і сим разом більше зберігаючи свої характеристичні риси, через установлене тіснінами звязки між Індією та західною Азією, що стала мусульманською й висунула свою передню сторожу в саму Індію, де, після навернення Ірана на біру Магомета, мусульманство само поклало себі певне гніздо. Ми бачили, що в передачі Масуді оповідання Панчантанти трохи перемінено. Се, разуміється, треба вважати ознакою устного переходу індійського оповідання до Арабів і взагалі до мусульманів, у котрих таким чином могло повстать скільких відмін основного оповідання. Одна з них відмін мусіла бути жерелом західно-європейських писемних варіантів нашої байки, що вийшла в Esope abt Ysoper, збір байок писательни XII—XIII ст., зібрані під іменем Марії Французької (Marie de France), хоч вона, як тепер логадуються вчені (див. G. Paris, *Les fabulistes latins—Journal des Savants* 1885, I, 46), писала в Англії, та в збірнику під заголовком „Gesta Romanorum“ „Історії Римські“ західно-руських перекладів, що зрештою дали нам лине дуже вкорочені зводи. Збірник сей до решти зложився у XIII—XIV ст.

30. Схожі риси арабської, української й германської байки.

Варіанти нашої байки у Марії Французької та в „Gesta Romanorum“ визначаються тим, що дано видну роль в історії жінці господаря, котрій спріятливіс до змію. Господар необережно сказав про секретного багантва жінки, а вона радить чоловікові убити змію, та потому, коли за кару змія бере у сіні багантво худобу, в літні—жінка-ж посилє чоловіка просити вибачення. Мораль байки у Марії Французької: не треба слухати жіночої поради:

*Li sages hum ne doit entendre
A sole fame conseil prendre i t. d.¹⁾*

Подібний варіант зайшов і в устну народну словесність Германії, де ми подиємо казки, в котрих жінка наївіть сама вбиває добродійну змію, которую тут дуде дитина, та їй ріжні оповідання і повір'я про скарби, що іх мають і дарують змії²⁾.

31. Основи міркувань про азійське посередництво української байки.

Ми основуємо свій злогал про азійське посередництво в повстанні таких варіантів, як байка Марії Французької, не лише на загальному ході руху подібних оповідань і характері токих збрінників, як „Gesta Romanorum“, але й на тім, що вже в Івана Капуянського (ї левно в тих сімейських жерелях, котрими він користувався) ми бачили вставку жінки до варіанта байки про змію й господаря, хоч і в не такій ролі. Окрім того в тій відміні нашого аполога, що збереглася з частини *Hittasatris* в *Magabarat* й *Гарівансі*, птице між іншими навчаними каже також про доконечність не вірти жінкам. Те саме сказано і в другій байці про змію, взятій із того ж збрінника до компіляції *Сома-Деві*³⁾. Не дивини, коли при устім до компіляції *Сома-Деві*³⁾. Не дивини, коли при устім

¹⁾ Poésies de Marie de France, poète Anglo-Normand du XIII. s., p. B. De Roquetaillfe, II, II, 267—273. Задя їз чотирьох рукописів Ysoper у Legland i Assy, *Pablinous ou contes des XII. et XIII. s.* 1779—1781. IV., 231—233. *Gesta Romanorum*, ed. Oesterley, 1872, с. 141.

²⁾ Див. у братів Гріммів, *Kinder-und Hausmärchen* пр. 105 і прimitiv до него. Повне видання сих казок із прimitivами тепер рідкі, і через те ми користуємося англійським перекладом його, що вийшов недавно: *Grimms Household tales*, transl. by M. Hunt, 1884, I—II. Див. теж у Гріммів *Deutsche Sagen*, 1865, I, 226 оповідання die Schlangenkönigin—пр. багантво, що заслава відчим змія.

³⁾ Bentley, *Pantschatantra*, I, 364—365.

переході сих байок від одного народу до другого подробні іх нарешті злилися так, що виробився окремий варіант, де головну роль в справі вбиття добродійної змії приписано женщині.

32. Аналогічна байка в турецькім збірнику.

Що подібний варіант існував справді в передній Азії, се потверджується присутністю подібної байки в одному турецькому збірнику XVI ст., виданім у перекладі Dekourdemanche: *Fables turques* (Paris 1882). Перекладач взагалі мало пояснив чин в низцій літературі порівняного досліду словесності, додумавшися, що турецький зводник користувався європейськими виданнями байок і фасцій XV ст. (езопівськими, Поджіо й т. п.). Але сей здогад основано виключно на тім, що турецький рукопис пізніший від сих збірників, та на тім, що в турецькому збірнику находимся байки скожі з європейськими. Але остання обставина промовляє звичайно в користь того, що європейці переняли казки зі Сходу, а не напавки. Напр., що до Полікію треба нагадати, що вони дає в своїх фасціях чимало оповідань, котрі находимо напр. у турецьких анекдотах про Наср Еліна-Ходжу, Тамерланівого жартуна, і з котрих легкі якже з давні ходили на Сході. Окрім того LXXX байка збірника, що переклав д. Dekourdemanche, скожа з езопівською байкою про змію й селянине лісочко свою основою і, нехай, слабими своїми боками: тим, що мотиви поступків її героя дуже відповічні, нерозвіті; але різниця в основі від езопівських байок тим, що замість мужчинин каже робити женщинин. Про селянин-ж ся турецька байка навіть не гадає.

33. Французьке оповідання на основі турецької байки.

Та чи сик, чи так, а остатія байка доказує ясно, що в передній Азії, і спеціально у Турків, існував, болай у XVI ст., апольог на ту саму тему Паньчатаанти, що ми вже бачили в арабського писателя Х століття. Але істнованне у Турків і другого, що близьшого до Паньчатаанти варіанта, підтверджується іншими, хоч і більше посередніми доказами. А то:

Сенесе, Французький писатель XVII—XVIII ст. (1643—1737), що проживав між іншими в Еспанії, написав досить довге оповідання віршами під заголовком: «Утрачене довіре (la confiance perdue) або змія, що іла каймак (молонину страву), та Турок, її доставник¹⁾». У початку оповідання автор каже

¹⁾ Sénecé, Oeuvres choisies. P. 1885, 119 і д.

про тему його, як про дуже любу у Турків, далі кладе місце події в околиці Прузи в Бітіні. Як мораль оповідання віділо з заголовка, так і само оповідання — то властиво звісні нам апольог Паньчатаанти, з легкими відмінами: побожний Турок, що його пісадла жінка за каймаком, уснув по дорозі; змія вививає каймак і кідає в гориць золоту monetу, потім обіцяє робити се що дія, коли Турок буде приносити йй каймак. Так тягнеться справа якісь час. Та ось Турок, що заботливо, збиратися іхати в Мекку й поручав за той час, як його не буде, обов'язки годувати змію своїму синові. Решти властиво не треба й розказувати, бо розятній прикраси основної теми, зроблені французьким віршарем, не можуть нас тут інтересувати. Очевидніши, що Сенесе чув се оповідання або від Турка, або від подорожнього, що бував у Туреччині.

34. Альбанський варіант турецької байки.

Два дальні докази, нехай що не більше посередні мають за те перевагу над оповіданням Сенесе, якъ документи цілком записані „з народів уст“²⁾. Се казки: альбанська та хорвато-сербська. Перша з них³⁾ досить безгузала: замість змії тут являється лев, що зразу без ускоку причини викидає з пащеки золоту monetу тому, хто возить камінне. Потому за порадою жинки остатового, докола льва будують загороду, в которую камінів носити що дія із. Син його без ускоку причини, вінчикло, аби похвалитися збиратися вбити льва, про що Й каже родителям. Не слухаючи відмінень остатніх, він видирає матерій ключ від загороди і, розуміється, погибає. Нарешті камінів, збудівши, її мириться зо львом, котрий, правда виничтує йому зічанин в таких байках моралізацію, та все ж таки пристає давати йому що дія по monetі. Камінів постарієві і був щасливий. Віддо, що байку чули, але переніли погано.

35. Хорватські варіанти турецької байки.

Дві хорватські казки надруковані недавно у німецькому перекладі⁴⁾. У першій з них (пр. 32) винедено дитину, которая годує молоком змію й нарешті бе її ложкою за те, що вона надто швидко йде, і батько, котрий хоче підмінити за смерть дитини, але захоплює лише хвіст змії; потому він виникає змію ніби то аби помирити ся з нею, а справді виманює

¹⁾ Aug. Doso, Contes albanais. P. 1881, XVII, Le lion aux pièces d'or.

²⁾ Sagen und Märchen der Südslawen von Dr. F. S. Krauss, Leipzig, I., 1883, и-ри 22 і 38.

її, аби помститися на ній. Але „змія була не така дурна“ й відповідає звісною нам погрозою. Як бачимо, мотив про збогатіння селянина від змії в сій казці пропущено. Він появляється в початку другої (ир. 38), де бідному дроворубові змія сама проношує давати що дня по таліру за горище молока. Жінка чишається чоловіка, питаночі його про жерело грошей, „Се до тебе не належить“, відповідає чоловік. Але раз дроворуб заспав і спізнився з молоком. Коли він прийшов на місце, то побачив змію вже мертву. Він взяв змію, поклав у горище з молоком і закопав у землю. Нині другий¹ день на тій місці він нашов замок з усіхмісами багатствами. Дроворуб осівся в тім замку й заявив по всьому селу, що він владає замком тому, хто відгадає, яким чином постає замок. Хто-ж не вгадав, мусів платити гроши. Довго так багатій дроворуб, поки не розказав своєї секрету жінці, а вона розказала своєму хоханкові, що й заволодів замком. Але бідний (себ-то в його подобі сам Бог) навич дроворуба скласти новому панові, що він не може володіти замком, коли не вгадає, де сонце на заході зайде і де зайде.—Де-як, як не там, де завсіда! відповідає з лайкою хоханець. Але Бог робить так, що на другий² день сонце перемінило місце сходу і заходу; дроворуб дістав свій замок, а жінку казав розстріляти.

36. Турецька байка як жерело байки Б. Хмельницького.

Для нас інтересний тепер тільки початок останньої казки; зложивши Його з 22-іром збірки Краусса, дістаємо оповідання, похоже на апологу Панчантрі і заразом на оповідання Сенесе. Досить подивитися на карту, аби пристати на згадку, що й албанське оповідання, і виложене нами хорватське не це, тільки парослі турецького варіянта, ще не спільнотного в орігіналі, але саме того, що став основою оповідання Сенесе. Від подібного турецького оповідання мусів піти й варіант Б. Хмельницького, явно схожий з загальним основою всіх чотирьох тільки що виложених; Сенесе, албанського та двох хорватських. У варіанті Б. Хмельницького зберігає навіть натяк на участь женинни в справі замаху вбити змію, що визначає більшу частину західно-азійських парослів апологу Панчантрі, і се переділяє від них і в європейські його варіанти. Правда, що си подробиці в байді Хмельницького сильно затерялися, так що з неї лишила ся тільки вказівка, що жінка посилає селянину миритися з змією. Власне через си атрофію український варіант наблизив ся до свогої індійського первоізера, але зрештою не так, аби зовсім не було видно, що місцем для звязі між обома редакціями служать варіанти турецькі і потім арабський.

37. Імовірність переходу української редакції байки від Турків.

Беспосередня генеало-гічна звязь українського варіянта з турецькими не здійснє никого, хто нагадає, яка тісна була стичність між Українцями й Турками від кінця XV ст., коли Турки підкорили під себе Молдаво-Волощину і береги Чорного моря з Кримом, скільки Українців проживало серед Турків як бранци, котрим потім удавалося вбергатися в батьківщину, як часто Українці жилися з турецькими бранцями, і нарешті, що сам Богдан Хмельницький був два роки в неволі у Туреччині, де вивчився по турецьки. Та й перейми української народної словесності від Турків далеко не обмежуються одною цею байкою, що ми розглядаємо. Коли близьче розглянути аномалії, що ходять по Україні і вважаються за продукти місцевого дотепу, то показується, що ціла купа ІХ, се повторені турецьких жартів Наср Еддіна-Ходжі.

38. Зоологічний бік байки про селянина й вужа.

Сим кінчимо наш огляд відносин між байкою Б. Хмельницького і посвяченням з нею творами у ріжких народів Сходу й Заходу. Але вважаємо не зайвим скласти два слова про чисто зоологічний бік розглядування варіантів нашого апологу.

У Панчантрі ми бачимо „змію страшенню“, которую браням бере за божество поля, і котрій він, як томаку, кладе молоко, не як просту страву, а як святу жертву, бо молоко, як і все, що походить від корови, вважалося святым у індійців. Отсі молоко лішилося в більшій частині європейських і азійських варіантів апологу Панчантрі, але образ змії в сих варіантах, особливо європейських, сильно змінися, приспособившися до місцевої фавнії стародавнього клімату. З отсі фавнією героям апологи, занесеною з тропічного клімату, вибрали рід змії, що найбільше з усіх наближається до чоловіка, або хоч до його будинків, а то вужка, Upk німецьких казок. Ріжкі відміні сього вужа, що любить вохкі місця та гно, живуть в Європі іноді коло хлівів і стайн, у мишачих норах, коло домів і під домами, у півничіх, і залязти іноді в селинські дому. Ініт їх сживину, що властиво нещіліві, дуже рідко кусає та при тому неядовита, перенесено в більші частині західно-азійських і європейських варіантів ролю страшенної лісової змії Панчантрі, при чому молоко—жертва, стала стравою сього вужа. Далі сей вуж почав сстати корові і навіть істи хліб і інші останки людської страви — і

побідні вірування стали у нас добром не лише селян, але й просвічених людей. Тим часом обсерваш натуралістів доказують, що змії николи не їдять ані хліба ані молока, навіть коли штучно зробити так, аби ім істи не було чого іншого¹⁾.

39. Висновки.

Таким чином не лише показані вище оповідання європейських народів про ріжкі події змії і повір'я про них, але навіть уяви про спосіб життя сих животин не мають ніякої підстави в дійсності, навіть коли дивитися на неї крізь „поетичний погляд”, а є простим відгуком і далішою перерібкою заграницького оповідання, що прийшло до нас із-разу як чисто епічний аполог. Факт дуже цікавий, бо він у ряді богатих інших подібних, показує суттєву досить іще мініхи особливо у нас, поглядів на народні вірування, народно словесність і взагалі народність. Коли виложена вище історія руху байки українського гетьмана показує, що в народній словесності, которую так багато людей схильні брати в її цілому склад за продукт місцевого національного творіння, міститься бойлі певна скількість елементу заграницького та інтернаціонального, то факт повної невідповідності наших народних поглядів на животину — героя сел байки з його природою, та й постанніх сих поглядів виключно на кавказькі байки далекого заграницького походження — відкриває нам навіть у народних віруваннях, котрі тепер передаються устним способом і котрі так богато людей схильні брати не лише за щось національне, але й споконвічне — елемент літературний і відносно новітній. Висновок сей стане, на нашу думку, особливо навчаючим, коли розширимо його на всі поля народнього життя.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

ВІРА Й ГРОМАДСЬКІ СПРАВИ

(ІЗ СЕРІЇ ПОПУЛЯРНИХ ВИДАНЬ).

¹⁾ H. O. Lenz, Schlangenkunde. Gotha, 1832, 490—498. Brehm's Illustrirtes Thierleben für Volk und Schule. 1873. III, 101—102.

I.

Противники всяких поступових домагань виступають між іншим з тим, що „поступ одіймає у народа віру в Бога“. Треба єю справу пояснити.

Правда, що є багато таких людей, котрі звсім інакше думають про світ та Бога, про „душу“ та тіло, про церковні справи, ніж як інважчують римсько-католицькі або православні ілони. А є й такі, що зовсім не покладаються ні на яку промислову науку, хоч би вона полькувалася і на саме Євангеліє, а до всього силються доходити вільним розумом та пробою. Тільки сього не можна имати за зло, бо на та у чоловіка є в розумі, щоб думати, досліджувати всього. Поки дійдуть люди до правди, не раз помиляться, а все таки вінці дійдуть, і буде то на користь усім.

Возмітте наприклад хороби. Колись усі думали, що хороби наслідаються людим або другими людьми, або богами,—і проти хвороб уживали не ліків, а шептання, молитви, або святої води, оливи, то-що: хто думав інакше, то уважався за поганого беззбожника,—аж в кінці поділлячи вчені люди до того, що хоч про деякі хороби докладно знаєть, з чому вони і чим іх лічити. Так воно робиться і з іншими справами, в которых учені люди не складаються на *примусої думки*, хоч би ті думки виходили і з церковних книг, а *вільний розумом* і пробою доходять до правди, котра обертається на користь людям.

А до того треба знати, що думки людей про віру власне не мусять належати до громадських справ. Громада не може домагатися, щоб усі люди мали однакові думки про віру. Тепер навіть у нас нема такого села, деб не було ріжновірів: християни ріжких обрядів, або ж жидів. А коли поглянемо на ширині світу, то побачимо, що ріжновірство там ще більше в одній нашій народі, українським, є і так звані католики восточного обряду, а католики латинського обряду, а люди греко-восточної церкви, от як на *Буковині, де ту церкву звуть волоською, та в російській Україні; та окрім того є серед Українців і так звані протестанти—що обходяться без попів, от як деякі на угорській Русі, або в російській Україні братчики, котрих начальство зве штундарами. Окрім того

скрізь і в нашій землі є жиди, а по ширшім світі магометане і люде других церков та вір.

Колись то і найрозумніші люде думали, що треба добиватися до того, щоб усі люде мали однакову віру, а для того треба карати і нинітих, що мають не такі думки про віру, яких держиться громада та ії попи. Ось старі жидівські попи, напр., поклали булі закон, щоб усякого такого, що держиться іншио віри,—вбивати. В жидівських законах, котрі і тепер стоять у Біблії як слово боже, говориться про те, щоб вбивати всіх людей, котрі жили в землі, куди увійшли жиди, і котрі не поклонялись жидівському богові; а також щоб вбивати всіх людей і набійт товар у тім місті, де б заявилась нова віра, а місто спалити. Після таких законів жидів, съкі попи засудили на смерть і Ісуса Христа і багато його учеників. Подібні закони видавали проти перших християн і після римські, як у іх країні зашива віра християнська і люде стали відпадати від старої римської віри. Тоді християнські учителі стали казати, що громада та начальству нема діла до того, яко хто вірі: аби чоловік словник громадські обовязки, платит податки, служжив у війську,—того Й досить для громади і для начальства,—а як він вірує, то справа, котра належить до його світості, до його союзників просто з Богом, що Бог не може бажати, щоб кого силово приведено до нього і навіть ображаться тим.

Довго таки наборолися усікі попи старих вір і римське начальство, щоб викоренити християнську віру, але даремно; число християн усе росло,—і війські пірси Костянтина видав закон, щоб усюкому, в тім числі й християнам, вільно було держатися такої віри, якої хоче. Так увійшлися від переселування християни. Ale скоро ім мало стало волі, і коли, по Костянтині, і пісарі стали християнами, попи християнські забажали, щоб в державі християнській заведений був старий жидівський закон, після котрого колись мучено самих християн, єпископи християнські стали намовляти пісарів, щоб вони заборонили усікі віри, окрім християнської, та ще тако, яку викладають єпископи із своїх соборах. Тоді стали уряди християнські руйнувати церкви старих вір та бити іх прихильників, Алеї і християнне не однаково думали про такі річі, котрих навчали єпископи, як то, що Бог один і потрійний, як Ісус Христос рівночасно із Богом і людиною, про то, чи годиться молитися до образів, чи ні, і т. і. Та й на соборах самі єпископи не однаково постановляли. З тогд виходили спори між християнами,—одні християни називали других бре́тиками чи езотициками і проклинали один других, і кожка сторона тільки себе уважала за правовірних, або православ-

них. Як цісарем ставав прихильник якої сторони, то думки ії становились обовязковими для всіх, а християни других думок мучено. Деколи один і той самий цісар за життя переміняв думки, то перемінялися і примуси й карання. Ніколи поганські уряди не мучили так християн, як мучили християнє одні других.

Магометова віра в основі своїй подібна до жидівської та християнської,— тільки простіша, (візнає одного Бога, без Трійці, не знає образів святих,—менче має принісів про іду і т. і., ніж жидівська віра),—а до того спершу Магомет признавав повну волю і рівність для християн і жидів, хоч згодом став і він силово притигати людей до своєї віри. Та все таки в магометанській державі була призначена воля для всіх громад християнських та жидівських, тільки що магометане уважались за єдиних правовірних і тільки самі один мали права державні: до уряду, до війська, платили менчі податки і т. і. Через се все багато християн, котрим остиглий бійка за віру, спершу радо приймали магометанський уряд, а дальше багато іх перейшло і до віри Магометової. Тільки-ж і по магометанських державах осталися і християнє і позаяк вони уважаються за низких, ніж магометане, то вони тим ображаются і спиряють тепер ворогам тих держав. Так і магометанський уряд, як колись грекий християнський, не міг добитись, щоби зиницти ріжницю в думках про віру, а нерівність права між тими, що уважаються за правовірних і неправовірних, доводить магометанські держави до того самого, що ослабило лежаву греську християнську,—то є до ненависті неправовірних проти держави.

II.

В західній, латинській половині християнського світу спершу було менше розвинене письменство і через те люде менше вдумувалися в церковну науку і уряд, як колись грекий християнський, не міг добитись, щоби зиницти ріжницю, менше вироблялося незгідних з науковою єпископів думок про віру, ніж у восточній грекій половині. Тільки-ж з часом ріжниця в думках сих стала зростати й серед християн латинської, чи римської церкви. По троху виробилися тут думки, котрі тепер зовуть евангелицькими,—то є, що людина, щоби спасти свою душу, мусить слухати тільки того, що навчає евангеліє, читати евангеліє просто самому і розуміти, як Бог на душу покладає. Єпископи та папи карали отнем людей, котрі такі навчали, свіцькі уряди за приводом пан пошищали цілі країни, де такі думки ширілись дуже між людом, ось напр., полуднева Франція, або чеська земля в австрійським

царстві,—все таки знищити таких думок не могли. Триста років тому назад стала в землях латинської велика зліна, або по латинські реформація: цілі країни, як половина Німеччини та Швейцарії, Англія, багато людей у Франції, Австрії, Польщі і т. інших наклонились до думок більше або менше подібних до євангельських, відішли від римської і склали собі осбіні церковні громади. Звуть ті громади, протестантами, бо батьки їх протестували колись проти примусу слухати римської церкви, що видав був щасливський німецький уряд.

Довго уряди, що слухали римських пап, боролися з протестантами, палили їх, мучили, воювали. Протестанти і собі як де була їх більшість, били прихильників римської церкви й папи, котрого вважали за антихриста. Та все таки ні в цілому світі, що колись належав до латинської церкви, ні в поодиноких країнах уряди не добились того, щоби знищити ріжницю в думках про віру і вітороги однаківості чи то римську, чи то протестантську. Розкажують, що із сар Кароль V, за кого римською вибухнув в Німеччині, за проводом Лютера, протестантизм рух і котрый багато набив і намучив протестантів, під кінець свого життя любовався в годинниках, мав іх багато і все хотів довести до того, щоби стрілки в усіх годинниках показували однаково, минута в минуту, і нікто того не міг добитися. „Он воно я, сказав одного разу із сар Кароль, а я ж то хотів, щоби люде однаково думали!“

По довгих суперечках та війнах з поводу віри, що піднялися по християнській світі, коли повстали протестантський рух, розумінні та ліпші люди річків вір подумалися до того, що всякий приєм у правах віри в річ погана і шкідлива для самої віри і що ріжниця в думках людських входити з самої природи людей і не тільки не ішкодить людям, а служить їм до того, щоби доходили до правди та випередити одно другого науками та добротою. Відповідно до таких думок розумінні люди ріжників вір стали навчати, що громада якожна людина мусить попинити кождій людині волю умати про віру та її про все на світі, як ії розум схоче, а думагатися тільки, щоби ніхто другому не робивlixого та щоби всякий сповінь спільні громадські, світські обовязки.

Після таких луком тепер влагоджено більш або менше церковне життя в усіх просвічених державах, найбільше проведено в житті такі думки в Сполучених Державах північної Америки, куди тепер мандрують і наші люди. Там державний уряд зовсім не мішався до справ віри, то є не тільки кождому воля держатися такої віри, якої він хоче, належати до якої церкви. „Не належати ні до якої, але державний чи громадський уряд і не дає грошей ні на яких попів—іх удер-

жують ті, що до них признаються, а в школах державних чи громадських всі діти записуються на свійську науку, а церковні науки дітей навчають осібно, коли того хотять батьки. Такі порядки звуться *розділ церкви від держави*.

І в наших, європейських державах діло йде до таких самих порядків. Сього домогаються скрізь радикали,¹⁾ котрих багато тепер скрізь. Але вже тепер у всіх просвіченіх державах в європі старий примус до віри державної зломано. В австрійській державі напр. закон дає волю кожному належати до якої схоче віри, чи церкви, або не належати ні до якої, записати безцерковником (безконфесійним). В конституції австрійській написано, що належність до якої церкви не має ваги на громадське чи державне право людини²⁾.

Отже, хто би став докорити чи радикализам, чи кому іншому, його думками про віру, той тільки збине шкілну колотичну межі людьми, заборонену навіть законами. Розуміється, кождий може стояти за свою віру, змагати словом чи письмом перетягти до неї людей, але се він повинен робити осібно від громадських справ і зборів, на яких можна говорити тільки про справи спільні для людей усіх думок про віру, то є про справи світські: податки, військо, дороги, господарство і т. д.

В Білорусі просвіченіх сторонах так роблять навіть найбліжі прихильники церковних думок. Се тільки у нас не-просвічені пони думають, що вони мусять опиратися радикалам, а в інших сторонах то да радикали належать і пони і навіть епіскопи римської церкви і виступають за радикальними думками про громадські справи спільно з протестантами і навіть людьми, котрі не хотять належати ні до якої церкви. Так в Ірландії є велике радикальне Товариство земельне, котре змагає до того, що усі землі належала до хліборобів, і тім товариством беруть участь латинські пони поруч із протестантами. Так у Швейцарії є Робітницька Спілка, до котрій належать робітники всієї держави, латинянє, протестанти й безцерковники. Спілка та прямує до такого упорядкування фабрик, якого бажають соціалісти. Недавно³⁾ в швейцарській державі раді було постановлено поряті вісім урядам, щоби видали однакові закони на користь робітникам про право на фабриках, і підняли сю справу в швейцарській раді державний два посли, один найттарчійший римський католик, а другий без-

¹⁾ Радикалами звуться люди, котрі думають і добиваються аби віногори порядку були зовсім змінено на кращі, справедливі. *Ред.*

²⁾ В Росії тепер скласовано усі заборони, які робилися всім не православним і тепер воля вірити всікому, як хто схоче. *Ред.*

³⁾ Це було написано 30—40 год тому.

церковний професор. В Англії помер римсько-католицький архієпископ Майнінг, котрий був кардиналом, то є найвищим церковним достоїнником, що вибирають з поміж себе папу. Так той Майнінг був радикал, обставав за робітниками враз із соціялістами, домагався, щоби кождій людині була забезпечена праця і прожиток, щоби робітники не працювали на фабриках більше, ніж десять годин на день, а в копальннях то не більше як вісім годин. Кілька років тому назад, коли робітники в англійській столиці Лондоні спровокували велику процесію і віче, де домагалися закона про восьми годинну працю, то несли портрет кардинала Майнінга порід з портретом звісного соціяліста Кароля Маркса, котрий з роду був жид, відтак належав до зовсім безцерковних вільнодумців.

Так то по просвічених сторонах люди вже знають, що віра сама по собі, а громадські справи самі по собі, що кождий може думати про віру, як хоче, а в громадських справах люди всіх думок про віру можуть виступати спільно. Пора се знати і у нас.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

З А З Д Р І Б О Г И

(ІЗ СЕРІЇ ПОПУЛЯРНИХ ВИДАНЬ).

1) Початок думок про заздрих богів.

Тепер у всіх вірах просвічених народів, що мають свої святі письма: у китайців, індійців, жидів, арабів і інших народів віри Магометової, та у народів віри Христової навчають, що Бог добрий до людей, а хоч і строгий суддя над ними, так і справедливий. Через це де-кому може здатися на-віть неможливим, щоб люди могли думати й оповідати про заздрість божу. А тим часом серед людей скрізь довго жили такі думки й оповідання, і навіть сліди, їх лицілися по святих письмах де-яких і досить просвічених народів.

Вийде це, з того, що перші боги, яких собі придумали люди, як були ще зовсім дики, були істоти, що були тоді жити у кожній повні природи: у громі, у дощі, морозі, сонні, морі, ріках і т. і. Люди спершу не знали, од чого і як стаються ті поєви, думали, що кожна з іх має свою волю, свого духа, в формі птиці, звіра, або людини, що керує ними. А що люди були безсильні перед тими появами, бо не вміли ще робити собі ні одягі добреї, ні домів, ні якого струменту, то дуже боялися іх, бачучи собі од іх більше лиха, ніж добра. Люди думали, що ті поєви, або боги, які керують ними — серпанті, ворожі, ворожі. Навіть тоді, коли вже люди почали придумувати собі де-які струменти (перше з дерева та кісток, далі з каміння, потім з міді — а нареченті з зализа) і тими струментами підбивати собі де-які природні появі, то вони думали, що боги так тільки до часу терплять і понукають де в чому людську сміливість, але-ж завидують людській силі й волі, і як та сила та воля переде певні границі, то нині її, показуючи свою силу і волю, перед котрою люди все мусить лежати нинь.

Як довго можуть держатись між людьми такі дики думки, видно з того, що наприклад у греків, вже як вони вміли писати дуже добри книги, писатель, що жив за 450 років до Христа, росказував ось яке оповідання про одного царя, Полікратіса, на острові Самосі. Все було то щастливо Полікратіса, отже приятель його, царь египетський, написав йому: «Мені не подобається, що тобі усе щастить. Не боги задірі. Лішче, як у людини долі переміщується з недолею. То по-думай, що в тебе є найдорожче, таке, що тобі було б жаль

утратити, та й сам зиници ту річ, то й вирівняєш свою долю". Полікрат ніби то визяв дорігий перстінь і викинув у море, дaleко від свого острова; але через кілька днів йому принесли чудову рибу, і як її розрізали, то найшли в ній той перстінь. Як дізнався про це царь египетський, то перестав дружити з Полікратом, бо упевнився, що його неминуче жде велика недоля. I справді, через якийсь час Полікрат замутив сусідій персидський начальник. Бог нестерпів, щоб він був усе щалив!

Вже як жили писали свої святі книги, ще пізніше, років з 300 до Христа, і викладали в тих книгах заповіді, які, мовляв, дісталив од самого Бога пророк із Мойсеєм, то написали в початку тих заповідів ось які слова божі: „Я, Ягве (або єгова, так вживали жили свого Бога) — твій Бог, що вивів тебе з єгипту і ти не будеш мати собі інших богів крім мене, бо я, Ягве, твій Бог, я Бог ревнівий". Тепер у тих заповідях, що вчать наших дітей, викидають останні слова, бо вони тепер показалися би заненагою до Бога, але колись ці слова нікого не ображали, а показували ясно думку, яку мали жиди про свого Бога.

З цього прикладу добре видно, що люди не завжди мали однакові думки про богів, а що думки ті переміняються з часом як переміняються люди; так що можна сказати: "які люди, такі у іх і боги". Правда й те, що коли раз уже складуться у людей певні думки про богів, та до того ще її будуть записані у свята для тих людей книги, то довго вони виливають на людей і спиняють вироблення нових думок. Це видно й на тому, як довго держалися і по наших сторонах, аж до наших часів, старі думки про заздрість божу. Про це ми роскажемо в оцій книжечці.

2) Грецькі оповідання про бога Зевса, півбога Прометея та жінку Пандору.

О коли люди були ще досить лікі й хижі, то й склали оповідання про заздрість божу, про те, як боги не хотіли, щоб люди щось уміли, та знали, та були сміливіші й незалежні від іх.

З таких оповіданняв дуже цікаві оповідання старих греків—першого народу в наших, європейських сторонах, що став писемним і просвіченням. Ті оповідання написані в старих грецьких книгах, кілька сот років перед Христом, чудові образи з іх вирізані з мармуру, на дощечках і в статуях. Це оповідання про бога Зевса і півбога Прометея та жінку Пандору.

Зевс,— це б то небо, або громовий бог, що царює на небі, маючи в своїх руках блискавки,—не хотів ніби то, щоб люди мали у себе огонь, а заховував тут огонь на небі та тільки кідає його сам, блискавкою, коли хотів кого убити, або що спалити. А Прометей ніби то, один із менших богів, або півбогів, котрого імя значить по іменому: той, що заглядає наперед, Провидящий,—узяв з неба огонь і дав його людям. Ну, а звісно, що тільки з огнем люди могли отримати, гарити страву, кувати струменти й т. і.,—значить, "володіння огнем" було почтком усього поступу між людьми. Певно, греки придумали собі Прометея, щоб задергати собі спомин про те, як колись батьки їх научились удержувати собі огонь, що іноді падав з неба блискавиця та запалював дерево. Коли ж тепер наші прості люди бояться гасити огонь од блискавки, то можна собі зміркувати, як колись дікі люди боялись навіть приступити до такого отиню. То як з часом греки насміялися до того, що стали брати собі в куріні такий огонь, а далі научились витирати собі огонь двома кусниками сухого дерева (як ще роблять і тепер літом наші пастухи гуцили на полонинах, що звуть такий огонь "живою ватрою"). то греки стали вірувати, що насміялися таке робити не простий чоловік, а сам бог, чи півбог, Прометей.

Грецькі оповідання кажуть далі, що царі небесний Зевс дуже розгнівався за те на Прометея й покарав його тим, що наказав підланіні йому богам прикувати Прометея до високого стовпа, або до скелі на горах Кавказьких і поставив коло його орла, щоб той раз-ураз кловав серце Прометея. (На це натикає нас Шевченко у своїх віршах „Кавказ“, коли каже: „спокон віку Прометея там орел карає“).

Та Зевсові мало було цього; він придумав спосіб, щоб попутувати життя людям, котрих ущасливив, або по де-яким оповіданням, сотворив Прометея. Зевс ніби то наказав одному з богів замісити водою землю і виліпив жинку; наказав далі ріжним богам і богиням обларувати ту жінку всікими красами, через що й назвали її Пандору, це-б то по нашему: всім обларовано. Але до краси Зевс наказав додати Пандорі брехливість і хитрощі. Она Пандора мусила піти до людей, над котрими старшував брат Прометея Епіметей, ізмого якого по іменому значить: Пізновидящий, або мудрій по школі. Епіметей приніс собі гарну Пандору за жінку, хоч Прометей і наважився не приймати її, Зевса ніякого подарунку. А Пандора підняла в Епіметея покришку з амфори (великий глечик) або з скринки, которую сам Зевс послав з нею чи перед нею в дім Епіметея. В тій же амфорі, чи скринці, було сковани всі слабості і лиха, котрі з того часу й розійшлися по світу і

роблять людей нещасливими. Відціля пішло слово: „скринька Пандори”!

Це оповідання про Пандору мусило навчати, що задур силу бога люди не перемокуть, що той бог таки поставить на своєм, і що лихо розійшлось серед людей через жінку, а властиво через жіночу шкадість. І це оповідання дуже приніжало серед греків пошану до жінок.

3) Жілівські оповідання про Бога Ягве і першу пару людей.

Подібні до цих грецьких оповідання склалися в старі часи серед жілів і записані в жілівських книгах оповідання, котрі, перекладені на грецьку мову, передалися як святе письмо, і до християн і прозвані були Біблія, що по грецькому назичить Книги, че б то над усими книгами книга.

От у першій з цих книг розсказано так: Бог Ягве злішив чоловіка з землі і видунув йому через ніс дух живий. Потім Бог Ягве насладив райський сад з усікими рослинами і між ними було два дерева: дерево життя і дерево пізнання добра і зла. Бог Ягве взяв чоловіка і переніс його в той сад, і дозволив йсти всі овочі, крім овочів з дерева пізнання добра і зла, до казав: „як ти зійші з його овочі, то зараз умреш” Далі, щоб чоловік не жине на самоті, Бог Ягве поборив із землі всякі животні земні і птиці, але чоловік не призначав іх за своїх товарищів. Тоді Бог Ягве послав на його міній сон і виння у його ребро, заповинив те місце мисом і зробив з того ребра жінку. (Де-хто і тепер каже, що в мицінні число ребер не однакове з обох боків, але не неправда). Чоловік полюбив жінку. Тоді вуж, найрозумініший буцім то з земних животних¹⁾ прийшов до жінки і спітав: „Чи справді Бог вам сказав, щоб ви не ліз ніякого овочу в саду”? Жінка одновіділа: „Ні, ми можемо істи овочі з усікого дерева в саду, а тільки не можемо істи овочів з дерева пізнання добра і зла, ані доторкатися до його, бо Бог сказав, що ми толі имремо”.. „Ні, сказав вуж: напевне ви не вметете, а тільки Бог знає дуже добре, що як ви зійші овочі з того дерева, то зараз же вам проясниться очі і ви будете, як боги і розумітимите добро і зло”. Тоді жінка зірвала того овочу, зазіла і дала чоловікові, і той зізвів. Зараз же очі ім прояснилися і вони зрозуміли, що вони голі,

¹⁾ З чого старі жіди вівелять, що вуж нафузувавши животнє, важко тепер додогадатися. Може з того, що вуж живе в норі і впадає в нору, то думали, що він знає і те, що в землі, і те, що на горі. Досить того, що дово зажалася та думка про розум вужа, бо і в евангеліях говориться: „будьте розумні, як вуж і невинні як голуби”.

і взяли вони листя фигове і поробили собі хварухи. Коли вони заснували гук од ступнів Бога Ягве, що вийшов під вечірній час у сад на прохід, то скочилися. Бог Ягве покинув чоловіка: „де ти”? Той одповів: „я почув гук Твоєго ходу по саду і нерівлявся, що я голий та я скочився”. Тоді Бог сказав: а хто тебе навчив, що ти голий? Певно ти попоїв овочу з дерева, що я тобі заборонив? Чоловік одповів: „жінка, що Ти мені привів, дала мені ті овочі, і я зівів”. Тоді сказав Бог Ягве до жінки: „що ти нарібила”? Жінка одповіла: „вуж мене підібрав, щоб я йша”. Тоді Бог Ягве прокляв вужа, щоб той лазив на череві та із землі (так думали давно жили; але справді вуж землі не ідея), та щоб до віку була сварка між людьми і вужами. А жінці Бог сказав: „Я тобі надам великі муки, коли ти будеш вагітна; ти в боліті родитимеш діті і пізно хотітимеш чоловіка, а чоловік буде над тобою паном”! А чоловікові сказав: „За те, що ти послухав жінки та ів овочі з дерева, що я тобі виразив заборонив, буде з цього часу поль прокляте через тебе; з гіркою мукою ти годуватимешся за свого життя. Терен та колочко родитимеш тобі земля, а ти все такі муситимеш годуватися тим, що росте на полі. В поті лиця ти злобуватимеш собі хліб, поки вернешся в землю, з якої ти взяті, бо ти порох і в порох мусини вернутися”. І сказав тоді Бог Ягве (очевидно, до інших богів): Дійсно, чоловік став тепер, як один із нас, бо тепер він розуміє добро і зло. Коли б він не наслідив також рвати й істи також овочів з дерева життя; бо тоді він стане ще й бессмертним”. (З осів слів можна виводити, що й перві людям не вільно було істи також овочів дерева життя і що й перві вони не були бессмертні. Точка ця в біблійних оповіданнях неясна). Тоді Бог прогнав чоловіка з того райського саду і поставив коло того саду херувима, котрому дав меч із близкавками, що крутилися, щоб той боронив дорогу до дерева життя.

Щоб пояснити де-які точки цього оповідання, ми зробимо перше дрібніші уваги, а далі скажемо взагалі про зміст цього оповідання. Перша-наша увага буде така, що хоч нас звичайно і навчають, буцім то жили споконвіку визначались ол усіх інших народів вірою в одного Бога, в якого вірують тепер і письменні християни, але із наведених вище слів Бога Ягве, що „чоловік став як один із нас”, і з багатьох інших місць Біблії відно, що спершу Й жили признавали існування багатьох богів. Так, напр., вони признавали, що у кожного народу є свій бог, як у їх Ятве, тільки свого Бога вони вважали наїдужчим. Крім цього, коло того Ягве жили уявляли „дітей божих”, ях зуяться вони в Біблії, котрих по гречеські називано яхногами, че б то гінцями. Очевидно, що ті

діти божі, або гіні, те саме, що менші боги, або півбоги старих греків. Навіть один християнський писатель, св. Августин казав, що боги старих народів те саме що янголи, а звичайно навіть пізніші жиди і потім християнські учителі не одкідали істинування богатох богів чужих народів, а тільки вважали їх чортами.

Далі ми завважимо, що жиди мали спершу дуже грубі думки про істоту Бога, представлюючи його в виді людини, котра ходить, нюхаеть, сердиться і т. д. Ось і в цій наведеній оповіданні Бог Ягве ліпить із землі чоловіка і зірві, дме чоловікові в ніс, садить рослинину, ходить по саду в вечірній проході і при тим стукає ногами, як людина. Це все дуже неподобне до тих думок, яких стали держатись жиди пізніше — які од із перейшли до просвіченів християн, що Бог — то дух, розум, якій не має нічого я образа. Такі думки переняли жиди од просвіченіших сусідів, між іншим, од грецьких учених, що звалися філософами — любомудрими, що любили вільну мудрість, або науку.

Згадка про херувима з чудесним мечем показує, що і жиди, як і інши старі народи, уявляли собі чудесні, неприродні істоти слуг божих. Як жиди представляли собі херувимів, можна бачити з близької книги пророка Езекіїля. Той пророк каже, що він бачив такі істоти на небі: никнє божого трону, це ніби були чотирі зірви і кожний з чотирма головами: людською, левачою, воловою та орлиною, з чотирма крилами і з ногами телчими. Подібні образи вирізували з каміння сусіди й родичі жидів, асирійці, і багато тих образів тепер викопано в руїнах асирійських міст і перевезено до наукових закладів у Парижі та в Лондоні. Коні з цих образів можна побачити й у Відні, а рисунки в багатьох книжках. Але звичайно ті асирійські херувими мають не по чотирі голови, а по одній: людській, або орліній і т. д. Християни задержали образ янголів, як істот з людськими головами, але з крилами: даюма, або шістьма, або чотирма головами, що привиділися Єзекіїлові в херувимів, християни поділили між чотирьма евангелістами, коло котрих часто по церквах малюють: янгола з людським видом, лева, іноді крилатого вола, іноді також крилатого, та орла. Так то довго вдержувались у людей старі чудні образи, переходити навіть у одного народу до другого.

А тепер звернемось до загального змислу біблійного оповідання про Бога Ягве і першу пару людей. Змисл той подібний до змислу грецького оповідання про Зевса, Прометея та Пандору. І в жідівському оповіданні ми бачимо, що Бог завидує людям і не хоче щоб вони знали що таке добро

і зло, боиться, щоб вони не стали бессмертними. І в цьому оповіданні люди втратили щасливе життя через жінку. Такі оповідання розійшлися далеко між людьми віри жідівської та й споріднених із нею вір: християнських і магометанських і скрізь піддержували погорду чоловіків до жінок. Так і у нас письменні люди перекладали книжки про жіночу злість (*Притча о женской злобе*) і там на перше місце ставили, що через жінку вигнано людей з райського саду, а звичайно на наведених вище словах Ягве про чоловіка й жінку опіратою думку, що жінка не може бути рівним чоловікові товарищем, а мусить бути йому піддана, а чоловік має бути над нею паном.

4. Пізніші перерібки оповідання про Зевса та Прометея.

З часом, коли трохи підроздала серед людей наука, на-бралася вони силі і стали менші страхатись повні природи, то стали у них перемінитися думки і про богів. Люди почали навіть втідатись таких оповідань, як розказани вище, і почали їх по-гроху змінювати, або іншаки пояснювати.

Так греки почали додавати до оповідання про Зевса, Прометея та Пандору інші кінці. Греки мали зазвичай казки про те, як сонце (що вважалось сином неба), в образі лінія Геракла, б'ється з темрявою, з хмарами і т. д. Пізніше греки змінили ці оповідання так, що Геракл ніби то був найлюбійший син небесного цара Зевса од дівчини-людиної. В тих оповіданнях розказували, якін той Геракл був добрий до людей, як трудався для їх, побиваючи ріжки чудовини, страшних зірвів, зліх царів, вичиняючи землю од бруду, через який росходилися по світу хвороби і т. д. Між оповіданнями про Геракла, греки вставили й таке, що той син божий, чоловіколобець дішов і до скелі, до якої був прикутий також чоловіколобець Прометей, і як він розбив кайдани Прометея і прогнав або вбив орла Зевсового, і що навіть Зевс на те згодився і помирився з Прометеєм. До старих оповідань було ще давніше додано, булим то Зевс сказав, що він тоді увільнив Прометея, коли який бог скоче спуститись в Тартар, це б-то в підземну велику печеру, де держаться мертві, іншаки сказати: скоче вмерти. А побід того розсказувано, що Прометей знав о матері Землі, що буде час, коли новий бог скніє із царства Зевса, і знав, що той бог має народитись од одної морської богині й самого Зевса, але буде дужкій од батька. Зевс булим то намагався вимуничити од Прометея його тайну, та Прометея не хотів її говорити. Отже

в новінках оповіданнях росказувано, що Геракль виконав частину умови, поставленої Зевсом—спускався в Тартар, але не лишився там, а навіть подухав там страшну многоголову собаку, що стереже там умерлих, і витяг її на час на гору, а до того це й багатікарь Харон приятель Прометея й людей, зголився вмерти, щоб тільки Прометей визволити. Тоді бушим то зроблено було так, що Зевс, котрій, люблячи Геракла, радий був прославити його, щоб всі побачили, яку силу має той його син, зголився на увійняття Прометея, а цей бушим то сказав Зевсові свою тайну, і тоді ніби то боги одали загадану морську богиню замін за одного царя і од неї родився справді славний лицар Ахіл—дужкий од свого батька, але нестрашний Зевсові. Так у нових оповіданнях син божий, чоловіколюбець Геракль мирив Зевса з Прометеєм і людьми. Далі до оповідання про Пандору додано такий кінець, що в глечику, який вона одчинила, із якого розлеглися на людей лихі, хвороби і смерті, лішилася таки надія, которую сам Зевс поклав туди, і та надія піддержувала людей думкою, що колись буде ліпше жити.

Так, чим ставали просвіченішими греки, тим більше уявляли собі богів добришими. Саме перед тим, як з'явилися між погремчими жнівами віра християнська, грецькі вчителі любили росказувати про Геракла, сина божого, чоловіколюбця, та славни його за добродійтво, які він робив людям, і за те, що він помирив бога отца з Прометеєм і людьми.

Але між пізнінми греками з'явилися й такі люди, що хотіли дійти до правди про світ і життя зовсім незалежною від старих оповідань, вільною науковою. Їх почали однікати зовсім із старі думки про богів. Деякі з іх зовсім по своєму повертали й такі оповідання, як те, що ми росказали про Зевса та Прометея. Між іншими, грецькі писателі складали такі твори, де нові оповідання показуються у театралах людим, що говорять за діві особи тих оповідань. Такі твори називали драмами, пе б то діяни. Отже оповідання про Прометея були дуже цікаві і через те придали до перерібки на драму. І до нас дійшла грецька драма „Скований Прометеї“, яку написав у місті Афінах Есхіл, що вмер ще 456 року перед Христом. Починяється та драма тим, що Прометея привозять слуги Зевсова: Власть і Сила, за котрими йде бог Гефест,—небесний коваль, що приставляє правки огнем по валі Зевса. Власть трубо наказує Гефестові прибити Прометея по скелі, щоб навчивши ішувати панство Зевса і покинув своє чоловіколюбство. Гефест плаче, як йому гірко мути творища, а все таки спонсів панську валю і ще виговорює Прометеєві так: „Осьщо виходить із твого чоловіколюбства! Ти сам був богом,

але не страхаючись богів, ти підніс безмірно честь людей, то за те тепер і мусиш мучитися! Коли Гефест розпив Прометея на скелі, прикувавши його кайданами і пробив йому бік, то Власть іще й насміхтається над Прометеєм і далі всі три слуги Зевса одходять. Прометея лишається сам, згадує всю свою долю й каже, мік напін: „Я знов усе наперед! За те я прикутій, що дав людям дарунок—огонь, який служить ім учителем усікого майстерства! Боги мене ненавидять за мою велику любов до людей!...“ Тут до Прометея приходить морські богині, а потім і сам батько їх Океан. Усі вони, хоч і плачуть над долею Прометея, хоч і жаліються на гордість і свалюю Зевса, та все таки докоряють Прометеєві за непокірність Зевсіві і намовляють його покоритися. Але Пр: метей не піддається і серед мук радиє тому, що він вирятав людей од скону і навчив їх розуму. „Люди були дурні, каже він: вони дивились, та власне, нічого не бачили, і слухали, та не чули, мов які сонні мари, нічого не розбираючи. Не вміли вони будувати собі світлих дімів, не вміли здобувати матеріалу на будинки, а жили в норах, моя команія, чи в темних печерах. Не вміли вони виржувати по ознаках зіму чи квітчасту весну і багате овочами літо, поки я не пояснив им рух світла, для іх таємниці, схід і захід. До того я навчив їх рахунку чисел, складати буки і розвинув им пам'ять, матір ускої науки та вміlosti. Я перший заприят у ярма худобу, щоб вона служила людям тілом своїм, яко заступник у найтяжких робот, заприят у від гарних занудливих коней, що на іх любо поглянути.. Та слухайте ще: перше, коли хто ставав хутори, то не мав ні ліків, ні однівдоїні страви, ні мости, ні напітку, і тає люди виправили без ліку, поки я не навчив їх намішувати портівні ліки, якими вони боронять себе од слабостів.. Я перший найшов під землю для людей міль, залізо, срібло й золото.. Сказати коротко: всі уміlosti для людей ідути од Прометея!“ На всі намови покоритися Зевсові, Прометея одповідає: „Бийте поклони, молітесь Зевсові, підхліблайтеся йому, поки царює він, а для мене Зевс—нічо!“ Тут приходить бог Гермес, звичайній посланець, або янгол Зевса, і починає картати Прометея та нагадувати йому про його мукі, на які засудив його—могучий Зевс. Прометея гордо одповідає йому: „Не проміняв би я мої мук на твою службу. Ліпше служити ці скелі, ніж бути инголом Зевсовим!“ Гермес дамажається, іменем Зевса, щоб Прометея сказав свою тайну, бо інакше грозить новими муками: що Зевс провалить Прометея під землю на тисячі років, коли ж наречті й витягає його на світло, то на те, щоб орел клював йому серце. Прометея усе таки не покоряється і справді провалюється під землю.

Цим кінчиться драма Есхила. Він написав ще другу: "Увільнений Прометей", але вона пропала, як багато інших прекрасних грецьких книг, через те, що греки ще не вміли печатяти книги і книг було мало, бо були самі писані, а коли греки стали християнами, то не тільки не радо переписували свої старі до християнських книг, але ще й палили їх цілінськими складами (бібліотеками). В драмі "Увільнений Прометей" Есхил певно показав, як Геракл помирив Зевса з Прометеєм і людьми, але як він там це показав, ми не знаємо. А в драмі "Скований Прометей", як ви бачили, Есхил добре виставив, як усікні вміlosti у людей ідути одна за одною, коли тільки люди сміливо беруться за діло. А в лиці самого Прометея, та як богів-слуг Зевсівих, Есхил добре змалював людське життя: Прометея та добра, розуму і вільності людина, що бореться з самовільним задрізом паном-наречем, а Гермес показує нам взірець безсвітного слуги того пана, а Гефест такого, що й сам бачить, де правда, а де неправда, але не має стільки совісти, щоб хоч не виконувати неправедної панської волі над своїм товарищем. В Океані його лодках Есхил змалював великих купи народу, котрі бачать сами, чи правда, а чи кривда, котрі сами терплять од неправди, але не сміють повстати проти неї, не розуміють, що неправда тим тільки й держиться, що люди на неї дозволяють.

На скільки високо підійшов Есхил над думками диких людей, видно з того, що славний римський писатель Гораций, котрий жив 500 років після Есхила, написав зовсім олімпійські думки од тих, які Есхил висловив в уsta Прометея. З цього видно, що хоч Римляни і вчілися письменством від Греків, але ще ім просвіта, можна сказати, не пройшла крізь шкіру, як не і в нас часто буває з людьми, що виглядають моях бітогучих, я письменні. Бачите, приятель Гораций, теж славний римський писатель, поїхав був морем у Грецію, тоді Гораций написав із за цього таке: „Даремо премудрій бог розаданні країни одна од одної морем, коли нечестиві кораблі перепливлють води, до яких вони не повинні би і доторкатися! Одважні люди бажаючи про все довладтися, руяться до забороненого гріха. Одважний Прометей отушував богів і приніс людям лихо. Після того, як він приніс огонь з неба в хату, посуха і траси пекучі різбіглися по землі і прискорюють людям смерть, що-до того була нескора. Делал задуману літати по всьому країнам, яких не дано людям (греки росказували про такого майстра Делала, якого буцім то побориси собі крила, але дуже приблизився до сонця, так що віск, яким були склесні крила, ростописив, і Делал упав.) Геракл праця прославлялась аж до Іартару. Нема чінного недослідженого для людей!"

З дуро ми лізemo на небо і своїми гріхами не даемо Зевсові покластi свої гівні блискавки!"

Ми виписали тут Горацієві слова між іншими і через те, що подібне можна почути часто, я тепер, і тепер є багато людей, котрі кажуть, що Бог карає нас усіким ліхом тому, що люди дуже стали сміливи; і морями плавають, і на гори вилязають, і землю в середину прокопують, і по воздуху лігають, і зорі на небі перелічується, і що певно ще все діється перед кінцем світу, коли Бог ще дуже покарає грішних пекельним огнем. Горацій жин перед нами тому лів тисячі років, а говорив подібне про гріхи людські од часів Прометеївих. То можна думати, що кінець світу це не близько, а тим часом разуміши люди не перестають сміливо, як Прометей, доходити до всього на світі свою власною пробою, це б та вільною наукою!

5) Пізніші пояснення до оповідання про Бога Ягве і першу пару людей.

Коли жидівські попи та вчителі (рабини) звели до купи біблійні книги, за 300 років перед Христом, то стали начинати, що слово боже, в яким не можна іже змінити ні одної букви. За того часу жиди вже не сміли перемінити що, або додати в оповіданні про бога Ягве і першу пару людей. Але все таки з часом і серед просвіченіших жидів перемінувались думки про Бога, особливо тоді, коли жиди стали перемінуватися з просвіченішими народами, між іншим і з греками, що почали оселятися по морському березі коло жидівської землі, та, вкупні з жидами, і в сусідній землі єгипетській і інших. Такі мішані жиди вже говорили по греческі і Біблію читали в греческому перекладі, де теж і Бог іх перестав зватися осібним іменем Ягве, а звався загальним іменем Господи, або Пан (Господь, як це перекладено в наших церковно-слов'янських книжках). Серед таких погреченіх жидів по малу виросла і нова віра християнська. А що та віра християни хотіли все таки звати із старою жидівською Біблією, то старались помінити старі біблійні оповідання з новими думками про Бога та й з тими спомінами, до яких уже звикли жиди, читаючи греческі книги.

Як відомо, рівно християнські почав проповідувати серед жидів учитель Ісус¹⁾: із міста Назарета. Він навчав, що із старих жидівських заповідей, написаних у біблійному законі, найважливіші дві: перша: „Люби пана Бога твого всім сердцем твоїм, усією душою твоєю, всією силою твоєю; а друга—„Люби землю твого, як самого себе“. Інші заповіді, особливо про пости, приноси та обряди церковні Ісус не вважав обовязковими.

¹⁾ Новітні науки доводять, що відносної нікого Ісуса не було: скажім, Гомера, або Солона.

Н. Д.

вими. До того він додавав, що Бог—батько людям і що інвидко настане царство боже. Серед жілів уже і перед тим були такі, що казали подібне про царство боже—наприклад Іван Хреститель, що певно був учителем Ісуса; а де хто казав, що царство боже придає тоді, як появиться на чолі жілів *помазаник*, або по жілівські *мессія*, а по грецькі *христос*.

Треба це пояснити трохи докладніше, хоч через те їм мов біт її одійдемо на більшість головної річі. У старих жілів був звичай виливати на голову трохи оливин тому, кого наставляли царем, або настайшим попом. Через те жілі звали *таїнських* начальників помазанниками. Цей звичай перешов і до християн, тільки з тюю одійною, що у іх не лягут на голову, а мають немоє осібним пензелем. І у християн звути царів помазанниками божими, хоч не смуть знати по греческі христами, бо не слово стало вживатись у християн виключно про Ісуса (з рештою, в грецькій землі, та Й тепер мусить звати і царі христом). В один біблійний книз, пророка Ісаї, навіть *ужох царя, персидського*, Кіра, названо *мессією*—помазанником божим, за те, що він випустив жілів із країни, куди насильно переселили їх царі вавилонські, забравши їх у полон, і дозволив им заложити під їх підстанцю своє *попільське* царство. Пізніше, як те царство пішло під руку греків царів, потім римських царів, деякі жілі почали жадити осібного помазанника божого, що поновить вільне жілівське царство. А дехто прилучав ту надію до тої, яку мали вчителі жілівські після вавилонського полону це б то, що настане колись знову царство жілівське, таке, що жілі, котрі поклонялися чужим богам, або взагалі неправедні, та Й усі вороги жілів будуть знищені, а праведні жілі стануть керувати світом, і при тім навіть умерлі з іх оживуть, усі народи пристануть до віри в жілівського Бога, і тоді настане мір і правда на землі. Пізніше де хто почав знати таке будуче жілівське царство божим царством,

Певно, що значна частина жілів, котрій подобались провіді Ісуса і котра чула від Його про царство боже, почала вважати його *мессією*, що поновить і царство жілівське, бо римські царські начальства налякалося того і наказало замути Ісуса на *шібениці*—стовпі, котру звали тоді *хрестом*—написавши над тим хрестом вину мученика: «Царь жилівский!». Певно, що проти Ісуса були й жілівські пони та ахрі, нездовolenі його легковаженням старих жілівських приписів і звичаїв, і ради були його карі, а може й донесли на його римському начальству. Ученики Ісусові і після його карі вірили, що він *мессія-христос*, помазаник божий, котрого не признач лише гурт жілів, і ждалі, що він знову приайде на землю і приведе царство боже, або, як почали казати пізніше,

царство небесне, для тих, хто його признає з жілів, а потім і з греків і звагати з чужинців, яких багато привернув до віри в Христа і в царство боже погречений жілі апостол Павло. Трохи пізніше християни вже почали вважати Ісуса Христа за осібного сина божого, що народився од Духа божого і чистої дівчини Марії. Християнські вчителі почали навчати, що Ісус Христос приходить на землю і перетерпів муки і смерть за ділами, щоб спрощити те лихо, яке причинили вуж, підивини первих людей не слухати Бога. Про вужа-ж цього ще перед тим почали казати просвіченіші, погреченні жілі, які вже встидалися старого оповідання про те, як то проста животина та наслідилася тим проти Бога,—що це не простий вуж, але дівол, що б супротивник божий, що був перше найстарішим янголом, але скотів бути виниці од Бога, а коли Бог його скинув із неба і створив людей, то він завидував ім і підивив їх на гріх, і через те увійшла в світ смерть. (Думку про супротивника божого, що нападає на Бога і людей в образі величезного вужа і заразом ящирки—дракона, що виніс у світ смерть, узяли жілі од персів, як це видно з порівняння старих персидських святих книг із жілівськими). Християнські вчителі розвивали далі ці думки пізніших жілів про дівола і звязали їх з думками про Христа. Вони почали навчати, що Ісус Христос родився од Бога-Отеця ще перед віками, перед створенням янголів і світу, яко слово, або разум божий, яким Бог і світ створив. (Про те, що й сам Бог—разум або слово, навчали ласкі греческі вчителі ще за часів Есхіла, що б то 450 до 500 років перед Ісусом Христом; а про те, яко слово і разум родиться од Бога і творить світ, навчав незадовго перед Ісусом погречений жілі Філон. Заважимо, що в гречеській мові разум і слово значить то саме). Одеї би то Син божий Розум Слово, будучи чоловікобоячем, не міг бачити лиха, які зробив людям дівол, і скотів родитися ще як яко людина, Ісус, од Марії, станов Богочоловісом і вітерпів муки і смерть, щоб тим узвіти на себе кару за всіх людей і дати Богові Отцеві викуп за іх; умерши на хресті, він потім устяв із мертвих і побудував смерть, спустився в Таартар, або Ад. Останнім словом старі греки звали бога—царя пізменного), подужав там дівол як винів відтіль першу пару людей і всіх праведників.

Так то християни, погреченні жілі ї чисті греки, що при стали до їх, почали вяснювати старе біблійне оповідання про Бога і першу пару людей, прискладаючи його до нових думок про Бога-батька та до спомінів про життя Ісуса Христа й переноси сюди багато греческих думок про Геракля, Прометея, Харона й т. і. Та все ж таки старе біблійне опо-

віддання жило й серед християн і впливало на людську думку, тим більше, коли люди бачили, що й після Ісуса Христа люди вимиралі таї не всі стали праведними і навіть християнами, а Ісус Христос не приходив знову на землю з царством небесним, про яке перші учні Ісусові писали, що воно прийде скоро, так що навіть не всі свідки першого приходу Ісуса Христа встигнуть померти. З часом учителі християнські перенесли царство боже, або рай із землі на небо і почали навчати, що туди дістанеться тільки той, хто сповіняє численні заповіді церковні, а що інші люди, особливо всі не християни, це є то на більшість частини людей, лишаються в руках дівола й будуть мучитися через гріх першої пари людей – непослух Богові, що заборонив істі овочі дерева знання й не можуть визволитиїть од цього, як кажуть, первородного гріха. Були такі учителі християнські, як напр., святий Августин між католиками та Кальвін між протестантами, котрі навіть казали, що Ї християнин, який найліпше сповіняємо він заповіді церковні, або Христові, не може бути левіним, чи спасеться й визволиться од пекла. Ті учителі казали, що первородний гріх зопсуває на вікі природу людську, на вікі розгіння Бога, тащо течер спасіння людські залежити зовсім не від того, що робить людина, а тільки од ласки Бога, який наперед назначив хто спасеться і дійде до раю, а хто ні буде в пеклі. То ж людям не лишилось нічого, тільки плакати над своїми гріхами й наїльші тільки на ласку божу. Аж не дуже давно учителі кальвіністів пристали на те, що не треба домагатися од усіх своїх одновірів згоди на такі думки про назначення наперед (предопределення) і ласку божу, а треба позвонити кожному думати про це так чи інакше, аби діла його були оловівідні до заповіді Христових.

Так що довго панували над думкою людською старі оповідання про заздрість божу, та що й тепер панують вони над думками благочестя людей. Між іншими оповіданнями що висягаються ще й так, що моялив, гріх і всіє лихі вийшли не тільки через непослух божій волі, котру люди мусять виновити, хоч би яка вона була, а власне через те, що люди хотіть знати добре і зло, дохолити до знання своїм розумом, пробою, науковою. Розум, какутъ, це повстання проти Бога, наука, – од дівола! Какутъ, що Бог не хотів, щоб люди знали про добро і зло, власне через те, що любив їх, Він бы то бачив наперед, що проба й наука принесуть людям багато помилок і горі, тим часом як лицюючи як діти, ні про що не думаючи, люди будуть часливі. І тепер, какутъ, людям найліпше не здаватися на сній розум, а слухати тог, що Бог каже. Але тепер Бог не ходить по землі сам і не говорить

із людьми лице в лицо, то кажуть, люди не можуть довідатися сами, що ім робити, а можуть дізнатися про це тільки од посерединів між Богом і ними, од попів, що висягають людям і слово боже—святе письмо. Таким чином, раніше старого оповідання про Бога Язге і перших людей зводиться на думку, що людям треба стерегтися власного розуму, вільної науки, а в усному здатися на попів. У нас більшу частину людей здания привчили так думати.

6) Людський поступ через науку і вартість оповідання про Прометея.

Вже на прикладі Горациі ми бачили, що були здавна навіть письменні люди, котрі вважали розум людський і науку за гріх. Тим часом, також як здавна, почала рости серед людей купа таких, що кладуть вагу власне на вільну пробу, на науку і од неї ждуть усікого щастя людям. Якін початок таких співомах думок можна побачити ще серед старих греків, таких як Есхіл, що так уславив Прометея. Дісно, ще з того часу, коли люди насміялись приступити до огній навчинися ним орудувати, почалася серед іх, хоч ще несвідома, власна проба й наука. Та проба дала людям усікі струменти, дала людям можливість ізходити по землі й по воді, приглядатися чужинців і навчивися од іх того, що вони вигадали. Вже Есхіл заявляє, як те все звязано одно з одним, але Есхіл помінився, ілучи за старими оповіданнями, в тім, що було усе вигадано один Прометей і одразу. Тє все вигадали люди постепенно, довгом пробою й наукою один од одного.

В часі Есхіла наука серед греків уже була піднеслася високо власне через те, що греки тоді ходили морем і суходо землею в інші сторони, де наука почалася раніше: в Египет, Вавилон, що тоді всі зведені були в велику державу Персидську. В тих сторонах наука почалася давно—ще кілька тисяч років перед Христом. Там пороблено на землі великі камні та цегляні будинки, вираховано хід важінних зір на небі, і потім поділено яру на місці її тижні, там вигадано й письмо, за 5000 років перед Христом. Але в тих сторонах наука була залежна од нарів і була переважно в руках попів, а царські урядники та попи не дуже старались ширити науки серед простих людей, та й боялись розбирати розумом усікі справи що до уряду та віри, і не ралили дружини з чужовірими. А у греків виробились вільні держави—республіки, де нарід управлявся виборними урядами де вільно було кожному говорити і чити, і не було сильного попівства, і наукою займаються світські люди: купці, мореплавці, майстри й інші. Через

це греки звели докупи те, що знали перед ними інші народи, і заклали вільну науку. Цим початком вільної науки старі греки, хоч і почали займатись науковою пізніше, ніж деякі інші народи, і вивчили писати всього 800, або 1000 років перед Христом, незабаром перегнали в науці всі інші народи і всіх учителів.

Коли греки розселилися по багатьох сторонах Азії, Африки і по південних морських берегах нашої Європи за 300 років перед Христом, то грецька наука з цією мовою стала, можна сказати, всесвітньою. Од Греків почали набирати науки і Римляни, що саме в часі перед Христом звели в свою державу багато країн Європи, Азії і Африки, з чого пішло те, що західній Європі римська, або латинська мова, стала та-кож світовою. Наука в ті часи значно посунувалась вперед. Але незабаром на римську державу почали набігати дікі народи німецької, славянської й інших пород і після 500 років зовсім розвалили ту державу і дуже понизили просвіту. А до того що по християнському світі складалась нова попільство і дуже розширилась думка, що вільна наука, то повстаними проти Бога. Ми вже казали, що наїві греки, ставши християнами, палили свої старі до-християнські книги. Почались тоді, так звані, середні віки, що тягнулися кого 1000 років. Тоді стара грецька наука вдярхувалася і помалу посунувалась вперед тільки серед магометанів арабів, що переклали важніші грецькі наукові книги на свою мову. Од ях почали ті книги дуже помалу переходити знову в західну Європу, де їх перекладів з арабських перекладів на мову латинську.

Помалу зному почала зростати у християнських народів пошана до науки і до старих латинських і грецьких книг, котрі де-не де переховувались і переписувались по монастирях, хоч набільше для вивчення мови (бо в церквах християнських усе вживалися старі мови: грецька і латинська), а не для речей, про котрі вони росказували. Та все таки тим чинем треба подякувати за таке переховання книг. Швидче пішла наука, коли в Європі вигадали спосіб друкувати книги. Тоді багато старих до-християнських книг, грецьких і латинських одразу розширилися не тільки серед духовних, але і серед світських людей. Сталося не коло 450 років перед нами. Цю добу зрути тепер відродженням наук і вміlosti, а віки з тої доби до нашої зуяться новими. З того часу наші європейські люди обхажали всю землю, почали скрізь оселятись, визвали звичаї й письма всіх народів, старі й нові, і виробили собі справді всесвітню науку. Між іншим учених європейці почали рівнити віри всіх народів, іх заповіді. В церковній обряді і завважали, що в усіх вірах просвіченніших народів багато спіль-

ного, що ріжняться віри на світі більше церковними обрядами та урядами, а в заповідях про те, як треба жити з людьми, бодай зі своїми, всі віри згожуються на заповіті, которую ще 500 років перед Христом говорив китайський учитель Конфуцій, а саме: «Не роби другому такого, чого ти не хотів би, щоб робили тобі». Навіть дікі народи, що не мають святих книг і грубо думаюти про богів, наближаються до таких думок.

Узнавши так усі віри на світі, вчені європейці почали думати, що нема ранії ненавидити чужковіців, що здіблюючись з усікими людьми, треба дивитись головно на іх вчинки, і коли ті вчинки добри, то нема ранії думати, будеш то чужковіці просятися Богом тільки за те, що у іх не такі церковні обряди як у нас. Через це думки про те, що Бог взагалі прокляв землю і всіх людей, або яку частину іх, були зовсім підтія у просвічених європейців новою науковою про життя ріжних народів і про їх віру. Просвіченні європейці дійшли помалу до думки, що всі люди на світі не тільки рівні по натурі (що вже казали просвіченні греки та римляни), але й їх що він рутиє по своєму до правди і всі можуть бути з часом однаково розумінні.

Окрім того, власні догляд, як живуть різні народи на землі, од найдиких до найпросвіченніших, та й читання записів про життя людей у старі й нові віки по всіх країнах (та наука, що звуть *історією*), показали, що хоч не всі, то бойалі де які люди, живуть де далі то ліпше, стають розумінні і добрінні, та що все те сталося через зрист у їх власні проби, вільної науки. Правда, змагаючись дійти до всього своєму пробою та розуму, люди не раз помилюються і через те терпять не раз нове горе. Ба, коли ж іннаке не можна дійти до правди, та така вже й людська натура, бо навіть дитина ніколи не аріється проби і не може, напрклад, інакож дізнатись про те що гаряче, а що холодне, як перші попікні собі руки. Ось чому даремно лякають людей помилками науки, або тим, що вона не одразу дає людям явну користь як, напр., інна ручна робота на полі або чо. А так виступають проти науки не самі ті, що хочуть явно панувати над другими, але які добрі люди, що цирко любить простих людей. Так, напр., робить звісний московський писатель Лев Толстой, котрого книжки перекладаються і на нашу мову, або шириться і між нашим народом на Україні по московські. Толстой написав особливи книжечку, де росказує, як Іван дурень, що працює тільки руками, висміє чортя, що обівся людям показати, як працювати головою. Книжечка ця, як бачите, хоча доказати, що праця головою, не б то самим розумом, праця наукова—все од чортя, але од дуже дурного. Забув Толстой, що наприсклад для того, щоб вигадати плуг, яким тепер може орати

всякий Іван дурень, треба було колись поправляти головою, й певно не один чоловік, що пробував хліборобства, коли всі інші люди знали тільки лови звірів та скотарство, вважався і чортом, і дурнем.

Ми вже показували на прикладі літнини, що пропа, це б то початок праці головою, науки, лежить у природі людській і ніжкими намовами проти неї не вибачіш її з людей. А далі; пропа, наука, хоч не одразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пропою та взаємною науковою людя доходять до правди. І хоч і тепер ще багато лишається людям узнати, багато треба праці, щоб всі люди жили щасливо, та все таки придивляючись, як живуть різні народи на світі, і читаючи, як всі жили од наївливінні часів їх до наших, бачимо, що в житті людськім іде поступ до ліпшого. З цього освічені люди винводять надію, що колись—тобо добрі всі живи на землі. Тоді всі люди будуть щасливі, але не так, як літи, або лише сказати, як звірі, що бувають доволині своїм станом (звісно, поки їх що не вдарити) через те власне, що не знають, що добре, а що зло, а будуть люди щасливі, власне знаючи добре і зло, вміючи збільшувати добре і зменшувати зло. Тоді буде рай на землі, такий, який можливий для смертних людей, хоч не такий, який колись уявляли собі старі греки, або жиди, складочкої субі оповідання про перших людей.

Ми в окремій книжці „Рай і поступ“ розказали, як повстали серед людей думки про поступ і про будуче часія на землі, після тих думок, які мали люди про колишній рай, который вони були та втратили, між іншими через цікавість жіночою та непослух Богові. На тепер досить буде показу, яку раптою мали і мають у людей старі оповідання про богів і перших людей та які ріжниця тих оповідань од думки про поступ у житті людськім. Як було показано вище, старі оповідання жили довго, прилагоджувалися до нових думок і одні з іх школили поступові, а другі посували Його, бо одні придавували в людях пошану до себе, особливо до свого розуму, а другі збільшували й.

Грецькі оповідання про Прометея, особливо такі, як Есхилове, посували поступ людський і через те вони й мили всім просвіченім людям. Давно вже ті люди перестали вірити, що був колись особистий такий бог, чи чоловік, на ім'я Прометей, що дісно приніс людям із неба огни та начив іх ріжких уміlostів і наук. Ім'я Прометея стало для просвіщених людей іменем усього поступового: сміливої думки, доброго серця, твердості духа та безстрашності. А ім'я Зевса стало ознакою всього противного поступові, всього, що держало й

держить людей в неволі. Людям мило славити Прометея й проклинати Зевса, або сміятись над ним, що таки стає не так, як ви хотієте, що люди таки увільняються від його і становать цілаливі через свій власний розум і любов до других людей.

Ось чому й досі писателі усіх просвіщених народів залишки розказують по своєму оповідання про Прометея. Добре виложив нові думки про його новий німецький писатель Гете у вірші під назвою „Прометея“. Ось той вірш в перекладі на нашу мову:

„Покрій твое небо, Зевсе, туманами хмар і показуй свою силу над дубами та грецькими хварами, моя те хлоп'я, що збиває головки з буряків! А все-же таки ти муси пошипити мою землю і мою хату, котрої ти не будував, і мое огнище, котрого світлу в мене ти залишив!

„Я не знаю нічого нещаснішого під сонcem як ви, боги! Ви годуете мізерно ваше величчество жертвенними огнями і парою молитов; ви голодували б, якби не було дітей та жеbrаків, дурнів, повиних наїти на вас!

„Як я ще був дитинкою, не знаю я куди звернувшись, то звертаю я блукавою очко до сонця (на небо, до богів), так мов би там було вухо, що могло вислухати мою жалобу, або серце, що могло почуваються прибитого.

„Хто ж мені помаг прти насильства велетнів, хто мене порятував од смерті, ог неболі?..

„І я мав би шанувати тебе, Зевсе! За що? хіба ти коли вмешніш біль прибитому? хіба ти коли спиниш сльози засмученого?...

„Або може ти думав, що я стану ненавидіти життя, тікати в пустиню, через те, що не словилися всі мої квітчасті мрії?..

„Осьдечки я сижу, виробляю людей мені подібних, таку породу, що буде мені рівна, що терпітиме лихо, плакатиме, але вживатиме й доброго і радітиме і не звертатиме на тебе уваги так само, як і я!“.

Не важко заважити, в чім новий писатель пішов далі од старого Есхила: своїм Прометеєм Гете хотів сказати, що люди повинні цілком надійтись тільки на себе самих, на свій розум у та на свою любов один до одного.

ЗМІСТ

	Стр.
I. Від Редакції	3
II. Як, Довбищенко: Михайло Драгоманів	5
III. А. Луначарський: ✓ Шевченко і Драгоманів	47
IV. Твори Драгоманова:	
а) Байка Богдана Хмельницького.	57
б) Віра й громадські справи	83
в) Заздрі боги	91
V. Зміст	112

Друкарські помилки:

В Збірникові помічено найголовніші помилки:

1. На титульній сторінці надруковано „Сбірник”, а треба—*Збірник*.
2. На 10 стр. 22 рядок знизу надруковано „Падура”, а треба—*Парпур*.
3. На 3—4 стр. пропущені де-кілько запинок.

928
Цна бе карб.

Видано в кількості
10,000 примірників